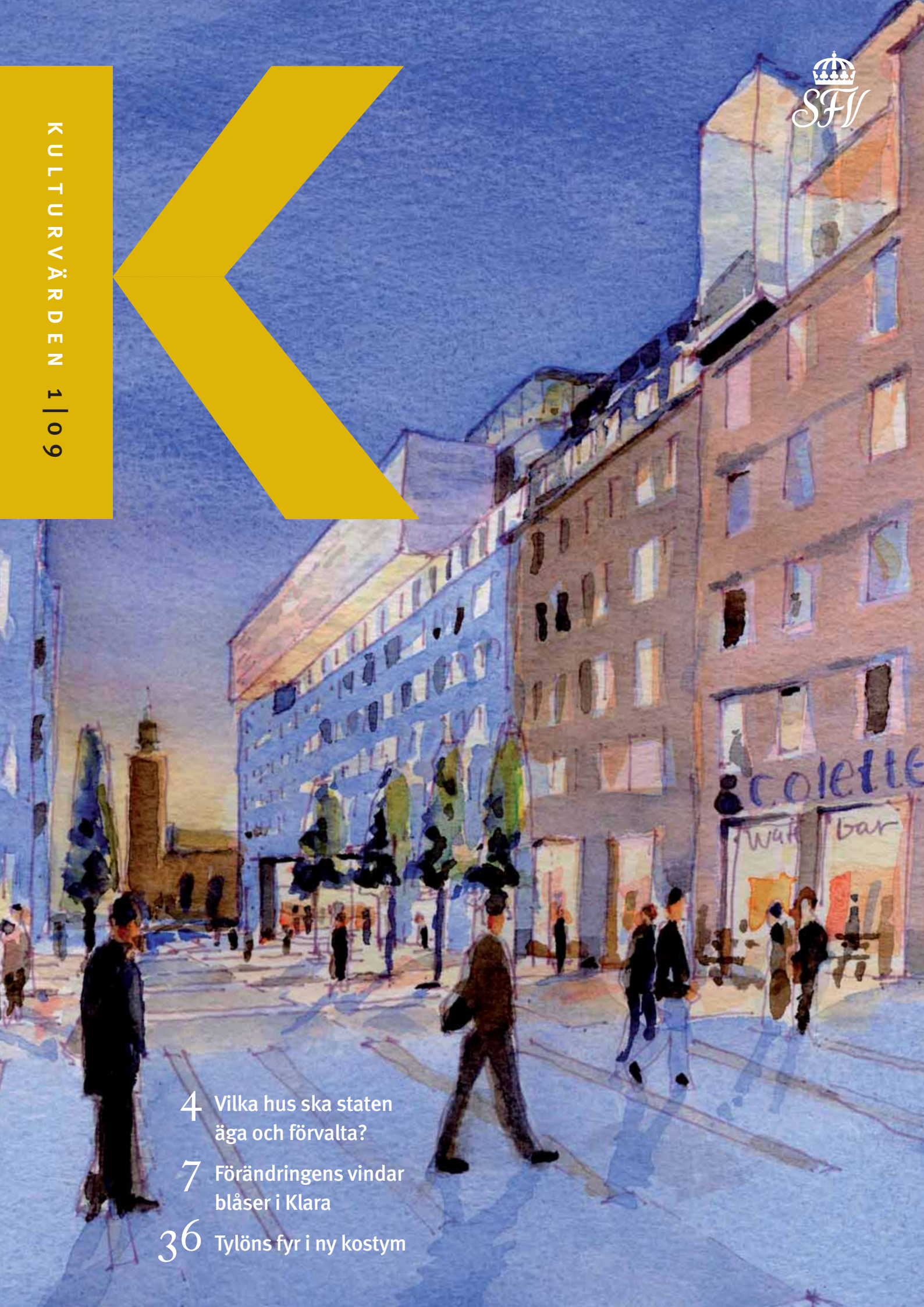

-
- 4 Vilka hus ska staten äga och förvalta?
 - 7 Förändringens vindar blåser i Klara
 - 36 Tylöns fyr i ny kostym

4

Kulturvärden utges av Statens fastighetsverk med fyra nummer om året

Postadress Box 2263, 103 16 Stockholm

Gatuadress Järntorget 84

Telefon 08-696 70 00

Telefax 08-696 70 01

E-post kulturvarden@sfv.se

www.sfv.se

ISSN 1104-845X

Redaktör

Mia Fernlund

Ansvarig utgivare

Hans Landberg

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas innehåll. Endast artiklar signerade SFV samt s. 3 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer

Bo Jonsson, Hans Landberg, Sten Feldreich, Peter Ohrstedt, Staffan Nilsson, Elisabet Lorenz-Werner, Lars Hjertberg, Thomas Hellquist.

Foto/Illustrationer

Ingela Andersson, Fortifikationsverket 4a, 5a; Hans Birkholz, BAU 1, 10, 14a, 14b, 16a, 16b, 31; Nina Broberg 2b, 3, 6, 8a, 8b; Göran Ekeberg 40a; Ulf Ernfors 2d, 39b, 39c; Åke E:son Lindman 5b, 20a, 32c, 33a, 40b; Mia Fernlund, SFV 32a; Karin Grahn Wetter, UD 32b; Katrinetorps Gård 38; Krigsarkivet 18; Hans Landberg, SFV 7; Bert Leandersson 2c, 34-36, 37a, 37c, 37d; Martin Ljungqvist 28; Bengt A. Lundeberg 4b; Bengt A. Lundeberg, RAÄ 4c; Jan Naumburg, SFV 37b; Reuter/Scanpix 33b; SSM 20b, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 30; The Studio 2a; Wester+Elsner 9, 12.

Omslag

Arkitektskiss över Jakobsgatan och kvarteret Loen. Hans Birkholz, BAU.

Produktion Statens fastighetsverk

Layout och typografi Marie Glase

Tryckeri Trydells, Laholm

Prenumeration Se sista sidan!

www.kulturvarden.se

Utges av Statens fastighetsverk

Mia Fernlund, redaktör:

För SFV är 2009 ett år fyllt av stora projekt och spännande planer. Det och mycket annat ska vi försöka förmedla till dig i Kulturvärden under året.

ATT VÅRDA och bevara kulturfastigheter, stora som små, kräver emellanåt större insatser än vardaglig omsorg. Det pågår bland annat en förstudie om Nationalmuseums renoveringsbehov, Kungliga Operans renovering 2010 ska förberedas och Stockholms slotts vittrande fasader står inför en av vår tids största renoveringsinsatser.

I FEBRUARI överlämnades en utredning till regeringen där SFV, utifrån Riksantikvarieämbetets riktlinjer, föreslog vilka fastigheter staten bör fortsätta att äga av kulturhistoriska skäl. Den engagerar många och vi kommer säkert att få anledning att återkomma till den. Läs mer i generaldirektör Bo Jonssons ledare.

ÅRETS FÖRSTA nummer av Kulturvärden ägnas till stor del åt projektet Nya Klara, SFV:s största projekt genom tiderna, som startar i höst. Men det är inte första gången Klarakvarteren i Stockholm förändras så vi ger dig även en historisk tillbakablick.

EN ANNAN förändring är redaktörsbytet för Kulturvärden. Jag har fått det stora förtroendet och ansvaret att axla rollen efter Hans Landberg.

JAG HOPPAS att jag, och Kulturvärden med mig, kan leva upp till SFV:s tre ledord: Respekt, mod och glädje. Respekt för dig som läsare och för Kulturvärden som en läsvärd och mycket uppskattad tidskrift. Mod att pröva en del nya vägar och att visa SFV ur nya vinklar. Och glädjen att få jobba med det roligaste som finns: att förmedla nutid och historia kring alla vackra kulturmiljöer som förvaltas av Statens fastighetsverk och ägs av oss alla tillsammans.

- 3 LEDARE Allas vårt gemensamma nationella kulturarv
- 4 Vilka hus ska staten äga och förvalta?
- 6 Klara, färdiga, gå!
- 7 Förändringens vindar blåser i Klara
- 8 Fler bostäder i Klara
- 10 Klara – en angelägenhet för staten
- 15 Björnen och Loen
- 18 «Tagandes gatorna så breda som han någonsin kan»
- 23 Rivningar, drakar och krogar
- 28 Departementsstaden
- 32 Notiser
- 34 Tylöns fyr i ny kostym
- 38 Helgopriset 2008

34

38

www.kulturvarden.se

Allas vårt gemensamma nationella kulturarv

Arv är något som man lämnar efter sig. Det är på olika sätt uttryck för något som präglar en viss tidsålder med för den tiden rådande förhållanden i en mängd olika avseenden. Det kan vara såväl materiella som immateriella avtryck i samhället.

Kulturarv kan vara av båda slagen.

DET KULTURARV SOM träder fram i form av fysiska objekt brukar gå under beteckningen kulturmiljöer. De främsta av dessa kulturmiljöer sett från nationen Sverige som perspektiv är de som räknas in i det nationella kulturarvet. Det är de kulturmiljöer som på olika sätt varit av stor betydelse för framväxten av det samhälle vi i dag lever i. Det är de kulturmiljöer som staten själv äger och förvaltar i myndighetsregi – allas vårt gemensamma kulturarv.

FÖRVALTNING FORDRAR RESURSER

Hur ser då det svenska nationella kulturarvet ut och vilka förändringar sker över tiden? Ett omfattande utredningsarbete under många år föregick beslutet att förklara ett stort antal kulturmiljöer för statliga byggnadsminnen (SBM) år 1935. Sedan dess har inte en helhetsprövning gjorts utan beslut har fattats ad hoc om bildande av nya SBM. När Statens fastighetsverk (SFV) bildades gjordes en genomgång av vilka fastigheter som skulle förvaltas i myndighetsform och vilka som skulle förvaltas i bolagsform. Då fördes ett antal SBM över till ägande och förvaltning i bolagsform. I samband med statens försäljning av Vasakronan AB år 2008 återfördes en handfull av tidigare SBM till statligt ägande och förvaltning i myndighetsform genom SFV.

Under en lång följd av år har intresset från skilda håll varit stort att SFV ska ta över viktiga kulturmiljöer. Från SFV:s sida har inställningen under senare år varit och är mycket tydlig, nämligen att SFV inte tar emot 'nya' objekt som inte regeringen beslutat om och där det klargjorts vilka ekonomiska åtaganden som följer med ett övertagande. Det är naturligtvis glädjande att stor tilltro visas SFV:s förmåga och kompetens att förvalta viktiga kulturmiljöer. SFV arbetar också intensivt med att stärka sin roll som det nationella kulturarvets förvaltare. Det sker bland annat genom utvecklande av en systematisk kvalitets-säkring.

EN OMFATTANDE GENOMGÅNG

Behovet av ett mer samlat ställningstagande till vilka kulturmiljöer som ska bevaras i statligt ägande och förvaltning har blivit alltmer angeläget i takt med att

bland annat antalet befästningar och fyror vilka tjänat ut bara ökar. Det är i det perspektivet uppdraget förra året till RAÄ ska ses att ta fram kriterier för vad som ska räknas in i det nationella kulturarvet. Utifrån de av RAÄ framtagna kriterierna har sedan SFV tillsammans med berörda myndigheter och med hjälp av oberoende expertis gått igenom sammanlagt omkring 550 fastigheter, från den minsta fyrbåk till omfattande slotts- och befästningsanläggningar. Det är inte bara SFV:s fastigheter utan även de som förvaltas av RAÄ, Fortifikationsverket och Sjöfartsverket. Av alla dessa föreslås i den kulturfastighetsutredning som SFV lämnat till regeringen (Finans- och Kulturdepartementen) att 90% ska tillhöra det framtida nationella kulturarvet. Ett sextiotal fastigheter uppfyller inte de krav på relevans som kriterierna stipulerar men det kan finnas andra skäl för ett fortsatt statligt ägande. I sammanhanget ska noteras att det finns ytterligare statligt ägda fastigheter som behöver utredas på motsvarande sätt. Det gäller exempelvis Banverkets, vilka det inte fanns tid att utreda nu.

PROFESSIONELL FÖRVALTNING FÖR ÖKAD SAMHÄLLSNYTTA

SFV tar i utredningen upp ambitionsnivån för förvaltningen och konstaterar att ett 20-tal av kulturmiljöerna är mycket väl lämpade att utvecklas till betydande besöksmål. Det kräver stora insatser men skapar också en ökad samhällsnytta genom tillkommande arbetstillfällen och därmed följande skatteintäkter. Avgörande för möjligheter till en effektiv och professionell förvaltning av det nationella kulturarvet är att det görs i en organisation som har erforderlig kompetens samt att tillräckliga resurser tillförs. SFV har den kompetens som krävs medan statsmakterna behöver skjuta till de medel som erfordras för att allas vår gemensamma egendom ska kunna förvaltas förebildligt för samtid och framtid.

BO JONSSON, *Generaldirektör*

Gripsholms slott, Mariefred

Getlinge gravfält, Öland

Kungsholms fort, Karlskrona

Vilka hus ska staten äga och förvalta?

AV HANS LANDBERG, *Kulturhistoriker/skribent, SFV*

DET HAR LÄNGE varit känt att många av de statligt ägda kulturbyggnaderna far illa. Resurserna räcker inte till för att de så kallade bidragsfastigheterna – de som inte kan bära sina egna kostnader – ska kunna förvaltas på ett långsiktigt hållbart sätt. De flesta av vårt lands främsta och mest värdefulla kulturmiljöer är bidragsfastigheter. Här finns nio kungliga slottsmiljöer, ett trettiootal historiska fästningar, ruiner, kloster, kungsgårdar och bruksmiljöer. Samtidigt som Statens fastighetsverks uppdrag att levandegöra och tillgänglighetsanpassa kulturfastigheterna vuxit har förutsättningarna för att kunna finansiera bidragsfastigheterna successivt försämrats. Det har gjort att nödvändigt underhåll fått skjutas upp eller att ambitionsnivåerna tvingats sänkas drastiskt. Uppskjutet underhåll har en tendens att bli mycket kostsamt på längre sikt och därför uppmärksammade SFV för ett par år sedan regeringen på vad som höll på att hända. Om Statens fastighetsverk inte kunde få resurser att ta hand om kulturarvet, ville man att uppdragets omfattning skulle ses över så att det skulle stå i bättre proportion till de möjligheter som gavs. Kanske några fastigheter kunde läggas i 'malpåse' eller eventuellt säljas, även om det var svårt att se någon direkt marknad för just de typer av fastigheter som det i sådana fall skulle kunna bli fråga om.

HUR OCH VARFÖR?

I somras kom regeringens svar. Riksantikvarieämbetet fick i uppdrag att se över anledningarna till att staten över huvud taget ska äga kulturfastigheter och komma med förslag på hur dessa fastigheter i sådana fall skulle kunna förvaltas på bästa sätt. Samtidigt fick Statens fastighetsverk i uppgift att gå igenom statens kulturfastig-

heter och, med utgångspunkt från det Riksantikvarieämbetet kommit fram till, välja ut vilka fastigheter som staten borde fortsätta att äga av kulturhistoriska skäl.

Regeringen ville även att SFV skulle göra en utvärdering av den modell man nu använder för förvaltning av kulturfastigheter och jämföra med de tankar man haft på Riksantikvarieämbetet om en ny modell, särskilt med tanke på SFV:s ambitionsnivå då det gäller att levandegöra kulturmiljöerna. Dessutom ville regeringen veta vad SFV beräknar att det skulle kosta att förvalta och levandegöra de bidragsfastigheter som man kom fram till att det var viktigt att staten även i fortsättningen skulle äga.

Varför ska då staten över huvud taget äga kulturfastigheter? Riksantikvarieämbetets utredning visar att det statliga ägandet är att föredra i många fall, därför att det garanterar att alla får tillgång till kulturarvet på ett annat sätt än ett privat ägande skulle göra. Det är ungefär som public service. Man ska kunna erbjuda ett rikt utbud av kulturmiljöer utan politiska eller kommersiella anspråk.

DEN FÖRSTA GENOMGÅNGEN

För att gå igenom och utvärdera hela det statliga innehavet av kulturfastigheter tillsatte Statens fastighetsverk i somras en grupp forskare som fick i uppgift att syna verkets egna, Riksantikvarieämbetets, Fortifikationsverkets och Sjöfartsverkets kulturfastigheter med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets modell och kriterier.

För första gången har statens fastighetsinnehav prövats och utvärderats utifrån sitt kulturhistoriska innehåll. Sammantaget har forskargruppen gått igenom och värderat runt 550 fastigheter. Detta inne-

bär i praktiken att ett långt större antal byggnader, fornlämningar och andra fasta anläggningar analyserats inom ramen för utvärderingen. Anledningen är att varje enskild fastighet ibland innehåller flera byggnader och fornlämningar eller andra kulturlämningar av många slag.

TYDLIGT OCH KLART

Om staten ska äga en kulturfastighet så måste vi veta varför vi äger just den fastigheten och på vilket sätt den bidrar till kunskapen om kulturarvet. Det kanske innebär att SFV i framtiden får fler eller färre fastigheter att förvalta, men det kommer då att finnas mycket klara motiv till varför just de fastigheterna ska förvaltas i fortsättningen. Om det är klart exakt varför en viss fastighet ska förvaltas och vilket värde den har, så är det lättare att visa på vilken förlust samhället skulle göra om den försvann. Då skulle det även bli lättare att motivera ökade kostnader för nödvändigt underhåll.

Rapporten som lämnades till regeringen den 20 februari visar att statens innehav av kulturfastigheter på det hela taget är representativt och välgrundat. Endast ett femtiotal av de skyddsklassade fastigheterna ansågs inte uppfylla Riksantikvarieämbetets nya urvalskriterier. Däremot kom forskargruppen fram till att det fanns luckor i innehavet som gjorde att vissa delar av kulturarvet saknades.

Vilka kulturfastigheter staten ska äga och förvalta i framtiden, och hur den förvaltningen ska organiseras är det nu upp till regeringen att avgöra. Att samla alla statens kulturfastigheter i en gemensam organisation har många fördelar och Statens fastighetsverk har både organisation och kompetens att ta hand om och utveckla ett större fastighetsinnehav. **KV**

Närsholmen, Gotland

Skansen Lejonet, Göteborg

I drygt hundra år har Regeringskansliet haft sin hemvist i de södra Klarakvarteren i Stockholm. Byggnader har rustats upp, byggts om, rivits och ersatts. Tidens tand är obarmhärtig. Det är nu dags att göra en omfattande renovering och anpassning av de tio kvarter som förvaltas av Statens fastighetsverk och befolkas av våra beslutsfattare. Under drygt tio år – för så lång tid kommer det att ta – ska regeringskvarteren i Klara renoveras, byggas om och byggas till för att ge ändamålsenliga kontorslokaler. Det blir även fler offentliga ytor och fler bostäder. En varsam renovering med nya årsringar genom tillbyggnad på höjden har förberetts och startar under hösten 2009.

Det är inte bara byggnaderna som kommer att få en ansiktslyftning. I samarbete med Stockholms stad och andra fastighetsägare i området kommer gatumiljön att förändras för att ge intressantare gångstråk, mer attraktiva butiksytor och en tryggare, vackrare omgivning. Förhoppningen är att återbringa det folkliv som en gång gjorde Klarakvarteren så levande. På följande sidor ges en beskrivning av vad som kommer att

Klara, färdiga, gå!

Förändringens vindar blåser i Klara

STEN FELDRICH, *Frilansjournalist*

”attraktiva platser som nu kan få nytt liv”

DEN STÖRSTA FÖRÄNDRINGEN av centrala Stockholm sedan Klara revs har redan börjat. Målet är att skapa nya mötesplatser och gatumiljöer, nya bostäder, butiker och restauranger. Nya Klara är samlingsnamnet för en rad projekt som kommer att genomföras under kommande år fram till 2016. Men till skillnad mot tidigare kommer inga hus att rivas. Förvandlingen kan bli verklighet tack vare att politikerna i staden är mer positiva till att tillåta nya våningsplan på flera av de befintliga husen.

Statens fastighetsverk förvaltar tio kvarter i Södra Klara där regeringen hyr 16000 kvadratmeter kontor till runt 4000 av regeringskansliernas medarbetare. Det har gått närmare fyrtio år sedan husen byggdes och de är nu i stort behov av genomgripande renoveringar.

– När vi började diskutera hur vi skulle kunna skapa goda och kostnadseffektiva lokaler för Regeringskansliet, föddes idén att samtidigt se över stadsdelen och göra den till ett attraktivt område, säger SFV:s fastighetschef Charlotta Andersson.

Värdet av statens fastighetsbestånd ska långsiktigt öka. Att bygga till på höjden är

det mest kostnadseffektiva sättet att skapa nya ytor. Genom att samtidigt upprätta en bra kommersiell miljö för affärslokaler i fastigheterna ger det på sikt en god avkastning.

Andra positiva sidoeffekter av en sådan lösning blir en trygg och attraktiv stadsmiljö som motverkar förslumning och kriminalitet samtidigt som det skapar goda förutsättningar för en synlig och tillgänglig statsförvaltning.

En av de soligaste och mest centrala platserna i området, det lilla torget vid Jakobsgatan, alldeles i hörnet av Drottninggatan, upptas nu av en pissoar och en korvkiosk.

– Ja, det finns gott om trista miljöer på attraktiva platser som nu kan få nytt liv, konstaterar SFV:s projektchef Peter Ohrstedt.

Går alla planerade ombyggnader i lås kommer drygt 10000 nya kvadratmeter att kunna fördelas på tre av de tio kvarteren.

Regeringskansliet kommer att få effektivare, moderna kontor och verksamheten kan koncentreras till färre byggnader, vilket ger större flexibilitet och närhet mel-

Karduansmakargatan, öde även mitt i lunchrusningen.

HANS LANDEBERG

lan enheterna än dagens lösningar.

– Det är ett unikt projekt och ett av SFV:s största genom tiderna, säger Charlotta Andersson. Under sommaren 2008 flyttade Regeringskansliet från kvarteret Loen till toppmoderna kontor i gamla Centralposthuset på Vasagatan. Detta var startskottet för den flyttkarusell som kommer att förändra hela Klara. Ambitionen är att renovera ett regeringskvarter i taget under hela projektperioden. Kvarteret Loen beräknas vara renoverat, tillbyggt och klart år 2012.

Det har rätt stor politisk enighet i stadsbyggnadsnämnden när det gäller att återuppliva Klarakvarteren. Framför allt har gatumiljön varit eftersatt. Många politiker känner ett ansvar gentemot medborgarna att förbättra den. Viktiga remissinstanser som Skönhetsrådet, Stockholms Stadsmuseum, Länsstyrelsens Kulturvårdsenhet och Riksantikvarieämbetet, har deltagit i diskussionerna och visat förståelse för de ambitioner som projektet uttryckt. **KV**

”Det är ett unikt projekt och ett av SFV:s största genom tiderna”

MINA BROBERG

Fler bostäder i Klara

STEN FELDRICH, *Frilansjournalist*

FÖRNYELSEN av Stockholm City inleddes i början av 1990-talet som en samverkansprocess mellan Stockholms stad och fastighetsägarna.

Först ut var renoveringen av Hötorgs-city, Sergelgatan och Sveavägen. Hötorgs-city fick till slut den tänkta ljusa glasfasaden mot Hötorget när den nya Filmstaden blev klar 1995. Hötorgsskraporna, «De fem trumpetstötarna», är alla renoverade och de dragiga gårdarna mellan höghusen blev inglasade 2001.

Sergels torg har fått större fotgängarytor i gatuplanet och en inglasad del i det nedre planet med den gamla Hästskogängen och nya förbindelser upp i Gal-

De vackra betonglejonerna på Drottninggatan kommer att få sällskap av fler torgytor för umgänge.

– Efter år av planering från vår sida känns det bra att få starta på riktigt säger SFV:s fastighetschef Charlotta Andersson.

lerian. T-centralen har grundligen omdisponerats till ljusare utrymmen och direkt glasad uppgång mot Drottninggatan. Kulturhuset har fått ny huvudentré med rulltrappor och glasade nya fasader i bottenvåningarna mot Hamngatan, kopplade till Gallerians nya ansikte.

Under en tioårsperiod, mellan 1998 och 2008, har flera stora projekt genomförts i östra City. Området som inramas av Norrlandsgatan och Regeringsgatan och sträcker sig från Hamngatan upp till Lästmakargatan har genomgått stora förändringar. Bland annat har kvarteret där Televerket tidigare höll till omvandlats till bostäder och kommersiella butiker.

– Därför känns det naturligt att fortsätta med nedre Normalm eller Klara som området också kallas, säger stadsarkitekt Per Kallstenius.

– Ur stadens utgångspunkt är bostäder i city viktigt. Vi ser framför oss en gradvis förtätning av vårt traditionella city som uppstod efter de stora rivningarna på 50-

och 60-talen. De nya kvarter som då uppfördes har också visat stora brister.

Satsningen på bostäder inleddes med kvarteret Wahrenberg i slutet av 1990-talet då det befintliga parkeringshuset sänktes och byggdes ut och på med bostäder. En stor symbolhandling för de nya tankegångarna var sedan rivningen av det omdiskuterade parkeringshuset Elefanten från 1973. Betongkolossen vid Herkulesgatan i centrala Klara revs i början av 2000-talet och gav plats åt 150 nybyggda lägenheter. 2006 fick även parkeringshuset i hörnet av Drottninggatan och Mäster Samuelsgatan stryka på foten av samma skäl.

Per Kallstenius är positiv till Nya Klara-projektet som betyder att staden håller öppet för att pröva om befintliga kvarter kan byggas på med två, tre våningar där det är möjligt med hänsyn till stads- och gaturum.

– Detta är inte bara ett sätt att slå vakt om stadsbilden. På lång sikt kan detta

också ge ett utnyttjande som blir bättre än att bygga höghus punktvis i staden, säger han.

Att få tillbaka bostäder i City är ett politiskt mål. Tusen nya lägenheter är det uttalade målet.

– Till dags dato har vi 650 kvarter att återvinna, säger Per Kallstenius. Nya bostäder är bra för stadslivet. Det kan bidra till att döda gator får nytt liv. **KV**

Regeringskvarteren i Södra Klara består av tio kvarter. Till detta kommer även Centralposthuset dit Regeringskansliet evakueras under tiden renovering pågår.

De gamla slitna Klarakvarteren i Stockholm som sjöd av liv började rivas på 50-talet och fick ge plats åt det moderna Stockholm City. Storskaliga, monotona kontorshus tog över kvarteren och pulsen försvann. Nu är det dags att blåsa nytt liv i Klara.

ARKITEKT HANS BIRKHOLZ, BAL

Klara – en angelägenhet för staten

TEXT PETER OHRSTEDT, *Arkitekt SAR/MSA och projektchef*

KVARTEREN RUNT S:ta Clara kyrka tillhör de äldsta delarna av Stockholm utanför Gamla stan. Direkt efter det att den nya stadsdelen Klara lades ut i Stockholms första stadsplan från 1632, konkretiserades den i rask takt. Kvartersindelningen och gatorna fanns i stort sett på plats redan vid sekelskiftet 1700. Kvartersnamnen Rosenbad, Tigern, Loen, Björnen, Lejonet, Johannes, Brunkhuvudet och Brunkhalsen, som i dag är välkända destinationer inom Regeringskansliet, var med andra ord väl kända redan för 300 år sedan.

DE FÖRSTA REGERINGSTJÄNSTEMÄNNEN I KLARA

Staten etablerade sig i Klara vid 1900-talets allra första början, när Utrikesdepartementet flyttade in i Arvfurstens palats i kvarteret Lejonet vid Gustav Adolfs torg. Därefter följde även Handelsdepartementets etablering i Rosenbad i början på 1920-talet och det stora nybygget i kvarteret Loen från början av 1970-talet. Loen ritades av den mycket respekterade arkitekten Nils Tesch, som på den tiden var mest känd för att ha designat villor och radhusområden. Med samma detaljintresse som han visat i sina privatbostäder gav hans sig i kast med att forma en ämbetsmannabyggnad på 25 000 kvadratmeter.

Vid den tiden, under miljonprogrammets dagar, stod rationella produktionsmetoder i centrum och det var ett krav från Byggnadsstyrelsen att byggnaden skulle ha fasader av betongelement. Ingen hade då kunnat ana att just detta byggnadsprojekt skulle leda till ett fasadschema med stora vackra valvbågar och dubblade fasadpelare som snarare leder tankarna till venetianska förebilder än till 1970-talets betongelementarkitektur.

DEN STORA FLYTTEN TILL KLARA

Den stora etableringen av departement inom Regeringskansliet skedde dock några år senare. En utredning av arkitektprofessorn Sven Silow från 1968 ledde till att staten förvärvade i stort sett samtliga byggnader i de åtta kvarteren på ömse sidor om Drottninggatan med början vid Strömmen. Dessutom förvärvades S:bankens tidigare huvudkontor i kvarteret Vinstocken vid Gustav Adolfs torg.

UNDERJORDISK GÅNG

Silows utredning föreslog att alla departementskvarter skulle förbindas med en underjordisk kulvert som löpte under Drottninggatan och att man därigenom endast behövde en central varumottagning med sina logistikfunktioner placerad i det största kvarteret, nämligen Björnen, med infart från Herkulesgatan. Därifrån skulle små trucktåg distribuera förnödenheter till och från de olika departementen i Klara. Kulverten skulle förstås även utformas så att det var möjligt för personal att röra sig mellan kvarteren, vilket ansågs vara viktigt både ur klimat- och säkerhetssynpunkt.

Flertalet av dessa stora byggprojekt stod slutligen klara i början av 1980-talet. En förtrodd statsminister Torbjörn Fälldin liknade anläggningen vid ett gigantiskt rävgryt med många olika uppgångar, när han första gången visades runt i de sju kvarter som då utgjorde Regeringskansliet. I samband med flytten till Klara frigjordes även lokaler i Gamla Stan. Där kunde sedan

den nya enkammarriksdagen placera arbetsrum och övernattningslägenheter för de 350 riksdagsledamöterna.

UPPRUSTNINGSBEHOV OCH EFFEKTIVISERING

Den eleganta betongelementbyggnaden i Loen, som vid inflyttningen 1971 utgjorde ett föredöme, har under senare år dragits med allvarliga tekniska problem. Det har sedan en tid stått klart att byggnaden måste evakueras helt för en omfattande upprustning.

Flertalet av de övriga större kvarteren färdigställdes i stort sett på samma gång i början av 1980-talet. Som en följd av detta uppstår nu behov av upprustning relativt samtidigt i dessa kvarter. Idag är också kraven på flexibilitet och tekniska system helt andra än vad som gällde 1980. Det kommer därför att krävas stora insatser under de närmaste åren både för att förbättra och ekonomisera de tekniska systemen och för att skapa effektivare kontorslokaler.

Kombinationen av utbyte och moderni-

sering av tekniska system samt yteffektivisering av lokaler kommer att leda till att statens avkastning på fastighetskapitalet blir högre samtidigt som hyresgästen Regeringskansliet får bättre och mer flexibla lokaler.

SOM BRICKOR I ETT SPEL

För att kunna evakuera kvarteret Loen upprustades det gamla Centralposthuset på Vasagatan till den tekniska och säkerhetsmässiga standard som krävs för att Regeringskansliet skall kunna bedriva sin verksamhet effektivt.

När Centralposthuset stod klart sommaren 2008 kunde Loen evakueras. Nu står Loen klart för renovering och om drygt två år kan ännu ett nytt stort kvarter evakueras och efter detta kan processen fortsätta med något av de övriga kvarter som är i behov av upprustning. De nu kända behoven pekar på att evakueringslokalerna i Centralposthuset kommer att nyttjas åtminstone fram till år 2020. Troligen kommer det stora upprustningsprojektet att pågå även många år därefter.

En vision om Brunkebergstorg som en levande samlingsplats, ett nav i Klaraområdet.

STADSUTVECKLING

Vid departementens intåg på 1980-talet, låg fokus för Södra Klara på att få maximal yta för Regeringskansliet. Ett flertal butikslägen försvann och fåtalet kvarvarande butikslokaler innehar ytor som är relativt små. Detta har medfört att det varit svårt att etablera butiker med bredare och mer kvalificerat utbud. Området vid södra Drottninggatan domineras idag av försäljning av enkla souvenirer till förbipasserande turister; snusnäddukar och T-shirts med älgar till ständiga reapriser.

Vidare finns det inga bostäder i området, gatumiljön är sliten och saknar attraktiva mötesplatser att vistas på. Södra Klara med Drottninggatan, som vid sekelskiftet hade ett sjudande affärsliv och kallades Snobbrännan, är knappast den gata som stockholmaren i dag i första hand skulle välja för shopping eller möten.

Frånvaro av verksamheter, ett ganska torftigt butiksutbud och avsaknaden av folkliv på tvärgatorna gör att området uppfattas som otrött och ointressant. När politiker och tjänstemän går hem för

dagen blir området folktomt och det kan därför vara obehagligt att vistas i området kvällstid.

Statens fastighetsverk och Stockholms stad har tillsammans funnit en utvecklingsprincip som kommer att gynna dem som arbetar i regeringskvarteren liksom stockholmarna och övriga besökare i området. Den går ut på att sfv tilldelas vissa nya byggrätter, framför allt i kvarteret Björnen och Loen, mot att sfv återställer en del av kvarteret Brunkhalsen till bostäder och öppnar butikslokaler i bottenvåningarna på de fastigheter som förvaltas av sfv. Staten tar på detta sätt sitt ansvar som ägare till tio mycket centrala kvarter i City samtidigt som staden går in och upprustar gator och torg.

SAMVERKAN BRUNKEBERGSTORG

I arbetet med att hela Klara-området skall få en uppräckning har sfv tillsammans med övriga tre större fastighetsägare i området utarbetat ett program för förnyelse. Detta program har fått ett mycket positivt bemötande av Stadsbyggnads-

kontoret och stadens politiker.

Samtidigt som sfv öppnar nya och mer attraktiva lokaler i bottenvåningarna på de kvarter som sfv förvaltar kommer det att läggas stort fokus på att förvandla det idag tomma Brunkebergstorg till ett riktigt stadstorg, mot vilket många nya lokaler kommer att kunna öppnas. På det relativt skyddade torget kan en mängd olika evenemang äga rum. Det finns också utrymme för parkcaféer med servering, och mindre restauranger kan öppna sig mot torget. Under sommaren 2008 testades torget som festplats genom att Kulturfestivalen etablerade en av sina två huvudscener här. Plötsligt hittade stockholmarna till Brunkebergstorg. Det blev en succé som förhoppningsvis kommer att upprepas.

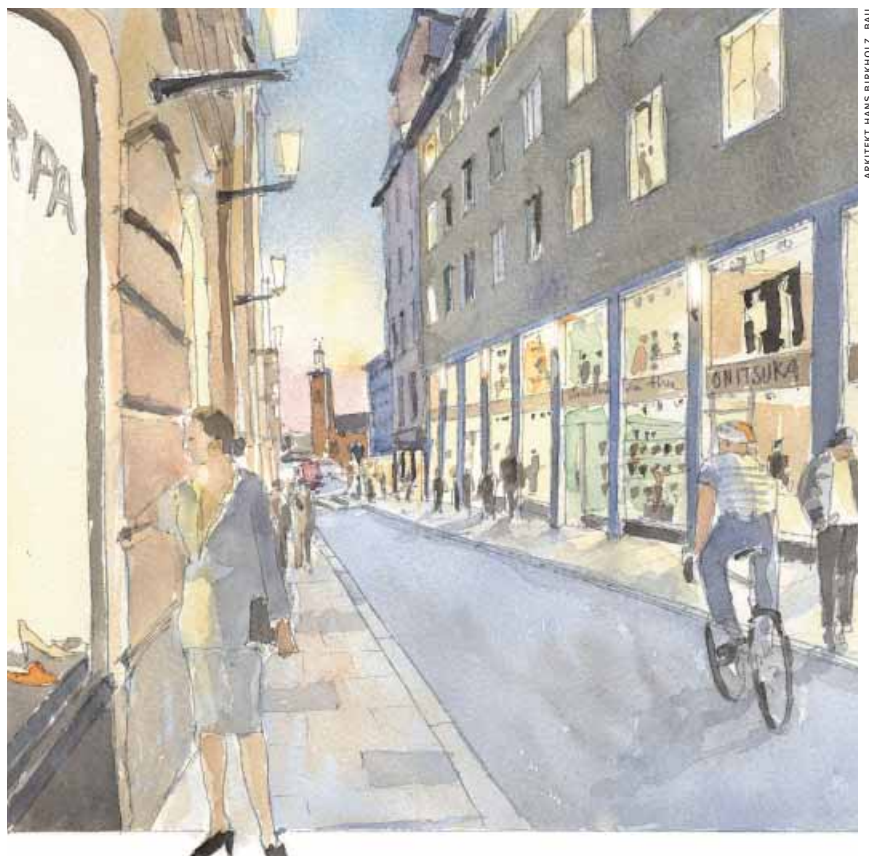
I arbetet med att förbättra och förnya stadsmiljön i Klara och runt Brunkebergstorg kan olika strategier användas. Ett exempel på åtgärd som skulle kunna underlätta flödet av människor är trafikomläggning. Genom att trafiken på smågatorna kan omfördelas till andra stråk, skulle sfv

Kvarteret Loen påbyggt med ett par våningar. Fasad mot Jakobsgatan.

få möjlighet att bygga igen den mörka arkaden i kvarteret Brunkhuvudet och i stället skapa en dubbelsidig affärsgata som knyter samman de två stora shoppingstråken Drottninggatan och Gallerian. I hörnet Drottninggatan och Jakobsgatan, på den öppna platsen framför kvarteret Loen, kommer Stockholms stad även att skapa ett litet torg, där Drottninggatans täta ström av turister kan finna en attraktiv pausplats för fika och glass med vacker utsikt mot Stadshuset. Denna typ av förändringar kan ske löpande, parallellt med övriga planerade ombyggnadsarbeten.

Det unika med detta stora stadsutvecklingsprojekt är den goda samverkan mellan SFV, AMF Pension, Stena fastigheter och Fastighetskontoret. Det finns en kraft i samarbetet som är påtaglig och som kommer att kunna förändra Klara från den lite trista, ointressanta och kanske otrygga stadsdel som det är i dag till ett attraktivt stadsområde som ligger mitt i Stockholm City. **KV**

ARKITEKT HANS BIRKHOLZ, BAU

Björnen och Loen

TEXT PETER OHRSTEDT,

Arkitekt SAR/MSA och projektchef

”Konceptet kallas begränsad påbyggnad”

NÄR PLANERNA på upprustning av Loen påbörjades för flera år sedan var det naturligt för SFV att endast planera för en upprustning av de befintliga byggnaderna. Av en tillfällighet fick vi upp ögonen för den möjlighet till utveckling som stadens byggpolitiker mer och mer börjat intressera sig för. Det finns sedan några år en politisk konsensus i stadens olika politiska läger att verka för en viss förtätning utan att bryta den befintliga infrastrukturen och gatunätet.

Konceptet kallas begränsad påbyggnad. Genom påbyggnad med 2–3 våningar utnyttjas redan gjorda investeringar i infrastruktur samtidigt som väl utformade påbyggnader kan bibehålla stadens silhuett och karaktär. Alternativet vore att tillåta höga punkthus som både skulle kunna

förändra stadsbilden markant och kräva nya infrastrukturlösningar.

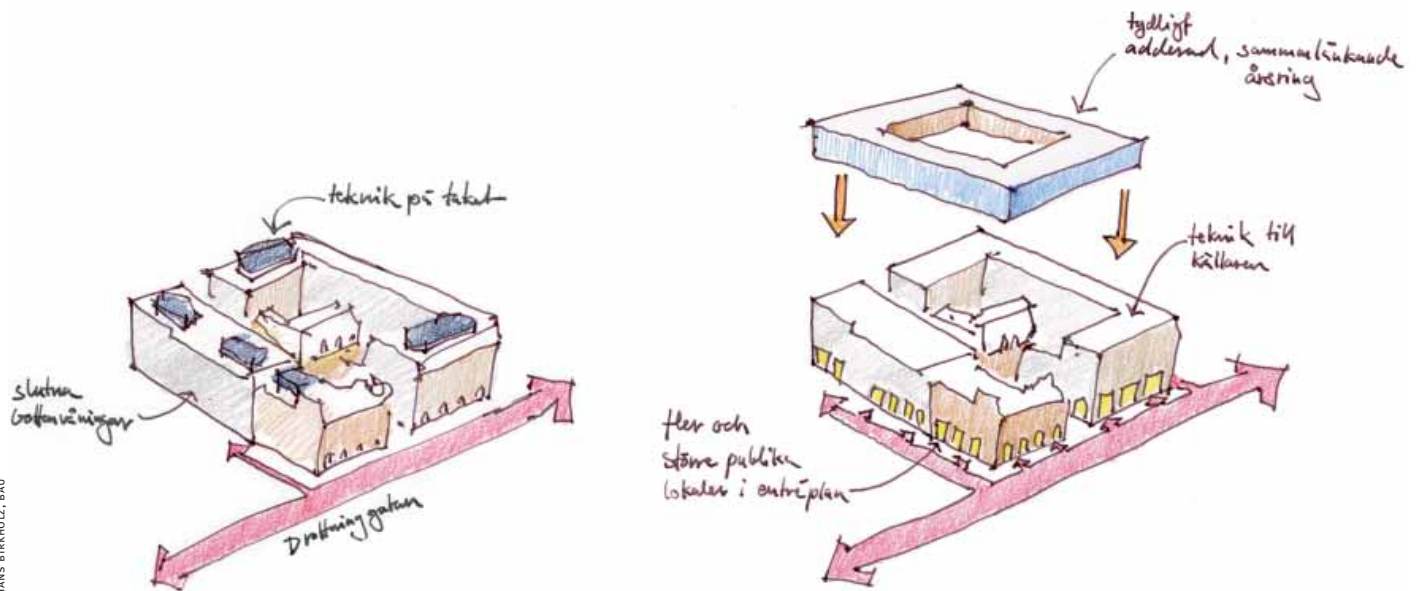
SFV har i mycket nära samarbete med stadsarkitekt och Stadsbyggnadskontoret låtit arkitekt Hans Birkholz utforma påbyggnad och utveckling av systerkvarteren Björnen och Loen. Förslaget ligger till grund för en ny detaljplan som det fattades beslut om i stadsbyggnadsnämnden den 12 februari 2009. Planen innebär en tillkommande byggrätt på cirka 10000 kvadratmeter kontor, vilket genomsnittligt motsvarar ett helt kvarter i Klara, med 350–450 arbetsplatser.

Den tänkta påbyggnaden har olika formgivning och material i olika delar, framför allt för att anpassa till befintliga byggnader, som är av mycket olika karaktär, men även för att undvika en alldeles för stor och ensartad kloss som skulle sticka ut alltför mycket i taklandskapet. Det blir istället som en ny årsring ovanpå de befintliga byggnaderna. Den tillkommande volymen kan också utformas som sammanhängande kontorsytor som uppfyller alla moderna krav på teknik och flexibilitet.

Ett sätt att skapa fler levande promenad- och handelsstråk skulle kunna vara att knyta samman Gallerian med Drottninggatan genom attraktiva butiker i arkaden på Jakobsgränd.

Kvarteret Björnens nya fasad sedd från Kardusmakargatan. Det gula huset är Adelcrantzka palatset.

Med den nya påbyggnaden som tydliga årsringar ger kvarteret Loen och Björnen kontorsytor på cirka 10 000 kvadratmeter. Det motsvarar ett helt kvarter eller 350–450 arbetsplatser.

GREEN BUILDING

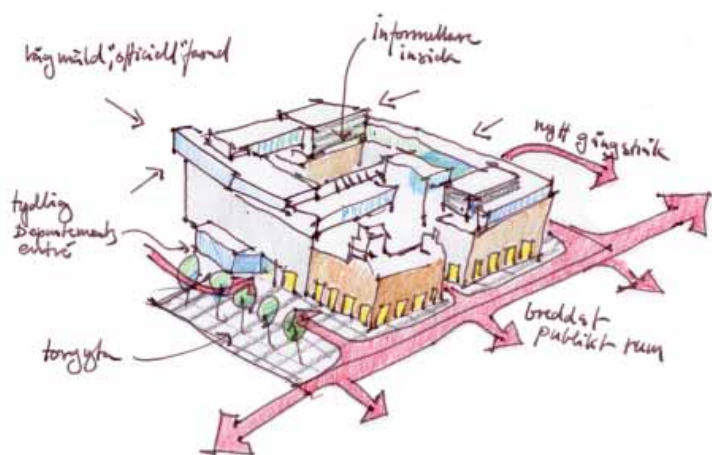
I samband med ombyggnationerna ställer SFV så höga krav på låg energiförbrukning att det omöjliggör stora glasytor. Byggnaderna i Björnen och Loen skall kunna klassificeras som Green Building enligt EU:s standard och uppfylla miljöklass B, den näst högsta, enligt det nationella klassificeringssystem som utvecklats i Sverige.

START EFTER SOMMAREN 2009

Vissa förberedande rivningsarbeten har redan inletts i Loen, medan den egentliga byggverksamheten påbörjas efter sommaren 2009. Om planerna går i lås kommer Loen att byggas på med 2-3 våningar och beräknas vara renoverad, tillbyggd och klar under 2012. Det görs också förberedelser för att kunna ta emot hängande byggnadskroppar som går som broar över Karduansmakargatan mellan Loen och Björnen den dag då Björnen byggs om. **KV**

TVÅ KVARTER BLEV ETT

De två kvarteren ligger sida vid sida och har så gjort sedan stadsregleringen 1632. I den stora och storskaliga cityomvandlingen på 1960-talet var planerna från början att skapa ett enda jättekvarter, men lyckligtvis beslöt man att behålla den gamla gatustrukturen. Rent fastighetsjuridiskt hann man ändå lägga samman kvarteren, vilket innebär att den mellanliggande Karduansmakargatan i själva verket utgör kvartersmark, som staten är skyldig att hålla öppen för allmänheten.

”Tagandes gatorna så breda som han någonsin kan”

STAFFAN NILSSON, *Fil.dr i konsthistoria, byggnadsantikvarie*

Klarakvarteren har även en historia som går ända tillbaka till vikingatiden. Staffan Nilsson tar oss med på en resa i tid och rum från obygd till stadsdel, rivningar och nybyggnad ända in i nutiden.

Karta «Över hela staden» från 1642. Här syns hur Brunkebergsåsen dominerar landskapet och delar Norrmalm i två hälfter med varsin huvudgata, Drottninggatan respektive Regeringsgatan.

Norr om Stadsholmen syns den nya stadsplanen för Norrmalm och Ladugårdslandet med sina rätvinkligare kvarter, medan ett ålderdomligare stadsmönster ännu helt behärskar Södermalms bebyggda delar.

DET VÄLDIGA SANDBERGET Brunkeberg reste sig högt över omgivningen och stupade brant ner i Norrström. Det var länge Norrmalms ryggrad och ända fram till 1970-talet gäckade det stadsbyggarna. Det gav också namn åt stadsdelen eftersom malm på fornsvenska bland annat betyder sandig höjd. På sätt och vis var den mäktiga åsen Södra Klaras moder.

Hur länge det funnits bebyggelse på Norrmalm vet man inte, men säkert fanns det bosättningar där under vikingatiden (cirka 800–1050) eftersom ett par fynd från tiden kan knytas till bebyggelse på Norrmalm. Det ena, som omfattar två ringspännan och en järnyxa från 1000-talet, gjordes 1927 när grunden grävdes till Centrumhuset vid Kungsgatan och föremålen torde 'halkat' ned från en grav i åsslutningen. Det andra fyndet är ett brandskadat bronsspänne från 900- eller 1000-talet, som hittades vid schaktningar i Bredgränd 1944 och som sannolikt följt med fyllningsmassor som hämtades från Brunkeberg under 1200-talet.

Under vikingatiden bestod en melansvensk gård dels av själva gårdstomten som gärna låg nedanför ett berg som skyddade mot nordanvinden, dels av gårdsgravfältet i slutningen där ovan. Brunkeberg erbjöd det önskade skyddet och i dess slutningar kunde de döda få sin sista vila. På platsen för nuvarande Hötorget låg Väsby (Västby) – den sydligaste av byarna på Norrmalm. Den omnämns i Magnus Ladulås donationsbrev till Klara kloster 1288, men var med all sannolikhet avsevärt äldre. På Väsby forna mark ligger delar av Södra Klara. Antagligen uppstod också själva staden på mark som tillhört Väsby, vars brukare säkert utnyttjade holmarna mellan Mälaren och Saltsjön för fiske och bete – Ridderholmens äldsta namn Kidaskär (Killingskär) bär vittnesbörd om detta.

Redan några decennier efter Stockholms tillkomst kring 1250 blev Stadsholmen trångbodd och omgivningarna började tas i anspråk. På Åsön, dagens

Södermalm, och på Norrmalm växte det under 1200-talets slut upp en oregelbunden bebyggelse utmed stränderna och längs landsvägarna mot norr och söder. Innebyggarnas tillvaro var osäker eftersom kronan förbehöll sig rätten att bränna ner bebyggelsen när fienden stod inför stadsportarna. På Norrmalm skedde det också vintern 1457 och sommaren 1497. Medan själva staden var ett eget pastorat, tillhörde malmarna Solna socken.

Magnus Ladulås donerade 1288 stora landområden, däribland huvuddelen av det blivande Norrmalm med bland annat Väsby, till ett nytt kloster som bildades av franciskanernas kvinnliga gren, den så kallade Klarissorden. Väsbyns innebyggare var då inte längre fria bönder utan arrendatorer och landbor. Klara kloster blev således den största markägaren på Norrmalm och förblev det till dess att klosteret upplöstes 1527 och marken indrogs till kronan. Så länge klosteret bestod fanns också Väsby.

Till malmen lokaliserades bland mycket annat skrymmande, illaluktande och brandfarliga verksamheter som man inte ville ha inne i själva staden, till exempel sädestorkar, slakterier, krukmakerier och garverier och Brunkeberg var den närmast outtömliga tåkten för sten, grus och sand. Sandbron, nuvarande Gustav Adolfs torg, var resultatet av schaktningar i åsen.

NORRA FÖRSTADEN – DEN NYA STADEN

År 1602 blev Norrmalm en självständig stad med egen magistrat, förvaltning och domsrätt kallad Norre Förstaden. Den hade en efter dåtidens förhållanden stor befolkning, som enligt 1634 års mantalsrulla uppgick till 4 700 personer. Den egentliga befolkningen bör ha varit betydligt större eftersom inga barn är medtagna i mantalsrullan, dessutom hade man inte kontroll över alla dem som sökte sig till förstaden på jakt efter arbete. Skarorna av krigsfolk som inkvarterades på Norrmalm är inte heller medräknade.

Bebyggelsen bredde ut sig på ömse si-

dor om den branta Brunkebergsåsen och bildade två stadsdelar – Östra och Västra malmen. Den bestod av timmerhus i stora oregelbundna kvarter som åtskildes av slingrande gator. 'Stadsplanen' hade växt fram spontant och påminde starkt om mönstret i medeltida städer – exempelvis Stadsholmens inre delar. På vardera sidan av Brunkeberg löpte Sträckegatorna, som var huvudleder och sammanstrålade vid Sandbron-Malmtorget. Vid mitten av 1500-talet hade man börjat fylla ut stränderna med material som hämtades ur åsen och det var arbeten som på sikt skulle förvandla den en gång så mäktiga Klara sjö till ett smalt dike. På Franz Hogenbergs kopparstick från omkring 1580, som visar

Stockholm sett från Norrmalm, kan man se delar av den enkla bebyggelsen på ömse sidor om Brunkeberg.

RÄTA VINKLAR OCH REGELBUNDNA KVARTER

För den framväxande stormakten Sverige var det pinsamt att ha en sådan bondbebyggelse alldeles inpå rikets centrum – slottet Tre Kronor. Nej, här borde det i stället byggas en modern renässansstad med ett rätvinkligt gatunät och regelbundna kvarter och drottning Christinas förmyndarregering beslöt 1636 att Norrmalm skulle förvandlas till en sådan stad. Därför uppkallades generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud den 20 augusti i riksrådet som befallde honom:

«att han en desseign gör på gaturne så på malmerne som här i staden, tagandes dem så breda, som han någonsing kan».

Det var i huvudsak stadsingenjören i Stockholm, Anders Torstensson, som svarade för de nya planerna och stakade ut raka gator, rätvinkliga kvarter och nya tomter. Han var ivrigt understödd av rikets högsta ledning med kanslern Axel Oxenstierna och Stockholms första överståthållare Klas Fleming i spetsen. Bland Flemings första åtgärder var att se till att Norre Förstaden återförenades med Stockholms stad år 1635.

Eftersom man inte kunde betvinga Brunkebergsåsen fick den nya stadsplanen två huvudaxlar, Drottninggatan väster om det väldiga grusberget och Regeringsgatan på dess östra sida – Västra respektive Östra malmen. Regleringsarbetena på Västra malmen började 1637, norr om Klara kyrka på ett område som i dag begränsas av Olof Palmes gata i norr och av Klarabergsgatan i söder. Det upptogs till stor del av det platta Klara gärde som var lämpligt som experimentalält för den nya staden.

När arbetena fortsatte söder om Klara kyrka blev terrängen besvärligare och man fick gräva sig fram genom åsslutningen. Minnet av dessa arbeten är bevarat i kvartersnamnen Brunkhuvudet och Brunkhalsen. Men ansträngningarna var framgångrika och vid slutet av 1641 var Drottninggatan stensatt från tullporten norr om Hötorget till Malmtorget.

BRAND GER PLATS FÖR NY BEBYGGELSE

På våren 1640 härjades Östra malmen av en eldsvåda som förstörde närmare 250 gårdar, men blev en anledning till att utsträcka regleringsarbetet till denna del av staden.

De gamla husen revs eller flyttades och de nya gatorna bebyggdes så gott det gick med stenhus. På en karta från sommaren 1642 syns de nya stadsplanerna för Västra och Östra malmen samt för Ladugårdslandet. Där syns också hur ett ålderdomligare stadsmönster ännu helt behärskar Södermalms bebyggda delar.

Vid de större gatorna byggdes ett slags standardhus av tegel. De var tre våningar höga och fem fönsteraxlar breda. Källarna var välvda och på bottenvåningen fanns ofta bodar och magasin. På varje övervåning fanns mot gatan en sal med tre fönster och ett mindre rum med två fönster. Mot gården fanns två sådana mindre rum på vardera sidan av ett trapphus. På går-

Arvfurstens palats, hemvist för utrikesdepartementet. I förgrunden syns en detalj av Tobias Sergels skulpturgrupp nedanför L'Archevêques Gustav II Adolfs staty.

Uppmåtningsritning av Lennart Torstensons palats. Det uppfördes 1647-51 och ingår i nuvarande Utrikesdepartementets byggnad. Mot Fredsgatan visar det upp sin välbevarade 1600-talsfasad med portalen som utfördes 1647 av den från Bremen inflyttade stenhuggaren Diedrich Blume.

den låg verkstäder och ekonomibyggnader. Entréportalerna var skulpterade och de förnämare rummen hade dekorerade bjälktak.

Ett av dessa hus är den nedre delen av Drottninggatan 8. Det har tidigare beskrivits i Kulturvärden nr 3, 1994. Huset byggdes 1640 av kannjutarmästaren Göran Jeske. Vid husets ombyggnad 1994-95 togs det ursprungliga takets bjälklag i salen på våning en trappa upp fram. Dess dekorationsmåleri är dock sannolikt utfört senare på 1600-talet. Huset disponeras idag av Regeringskansliet.

Den nya staden bör ha utgjort en ganska ståtlig anblick och utländska besökare blev också imponerade. Den ofta citerade italienske diplomaten Lorenzo Magalotti som besökte Sverige 1674 menade att dess like endast stod att finna i hans hemland. För övrigt ansåg han att svenskarna var lättrogna, tungrodda, misstänksamma och högdragna.

NÄRA TILL LANTMILJÖER

Även om huvudgatorna och deras närmaste grannskap var rekordligt bebyggda så var husen i periferin betydligt enklare och området vid Klara sjö hade en närmast lantlig karaktär. Tvärgatorna härbärgerade fortfarande hantverk, även om Fredsgatan var bebyggd med ståtliga hus. Ett exempel är Karduansmakargatan, som för övrigt är den enda gata som övertogs från det gamla stadsmönstret. Karduansmakarna var garvare och beredde finare skinn, som användes bland annat till handskar och ovanläder i skor. Om fynd från detta skrevs en artikel i Kulturvärden nr 1, 2008.

Naturligtvis ingick också de öppna platserna i förvandlingen och 1647 inleddes regleringen av 'Norremalms Torghett' – medeltidens Sandbro och vår tids Gustav Adolfs torg. Under 1640-talet byggdes flera adelspalats kring torget, som fick en aristokratisk prägel. Det bäst bevarade av dessa är Lennart Torstensons, som byggdes 1647-51 och ingår i nuvarande Utrikesdepartementets byggnad. Mot Fredsgatan visar det upp sin 1600-talsfasad med den ståtliga portalen som utfördes av stenhuggaren Diedrich Blume från Bremen.

Under gustaviansk tid utformades torget till en av Europas skönaste platser genom tillkomsten av Operahuset, Sofia Albertinas palats (Arvfurstens palats) och Norrbro. När Gustav Adolfsstatyn efter många vedermödor till slut kunde

avtäckas den 17 november 1796, kan man säga att torget var fullbordat även om den norra delen av Norrbro blev färdig först följande år. Sitt nuvarande namn fick torget genom ett kungligt brev den 12 mars 1805. 1800-talets bestående 'bidrag' till torget är annars det ofattbara nidingsdådet att riva Gustaf III:s operahus.

ÄNNU EN BRAND SOM BIDRAR TILL FÖRNYELSE

Vid middagstid lördagen den 8 juni 1751 kom elden lös i färgeriet Blå Handen vid Mäster Samuels gränd och i den starka blåsten spred sig branden med våldsam fart över den täta bebyggelsen och snart stod ett område från Apelbergsgatan till

Norrström, som i öster begränsades av Drottninggatan och i väster av Klara sjö, i lågor. Till slut antändes också Klara kyrka som brändes ur. Till ackompanjemang av kyrkklockors oavbrutna klämtande kämpade brandmanskapat, med bristfälliga redskap, ända till söndagsmorgonen mot den rasande elden som inte skonade något i sin väg och närmare 200 hus blev lågor-nas rov.

Givetvis var branden en katastrof, men den medförde också en förnyelse av stadsdelen vilken underlättades av att flera byggnader var försäkrade i Stockholms Stads Brandförsäkringskontor som hade startats fem år tidigare. Det avbrända området återuppbyggdes ganska raskt med

Drottninggatan blev under 1800-talet 'Snobbrännan' – ett promenadstråk för folk som ville synas. Illustration ur *Ny illustrerad tidning* 1867.

Branden i Paliska huset vid Gustav Adolfs torg 12 november 1872 räknas till de 'stora' eldsvådorna i Stockholm. Fastigheten byggdes senare om av Stockholms Inteckningsgarantiaktiebolag och disponeras idag av Medelhavsmuseet.

stenhus och skadade hus reparerades.

Statens fastighetsverk förvaltar det enda bevarade minnet av återuppbyggnaden, nämligen Adelcrantzka palatset i kvarteret Björnen, som beskrivs ingående i Kulturvärden nr 4, 2000.

Även om huset till det yttre ser ut som ett privatpalats var det redan från början indelat i lägenheter. Inredningen flyttades i början av 1900-talet till Nordiska museet, men finns nu åter på sin ursprungliga plats. De båda husen disponeras av finansdepartementet.

CITYFÖRSKJUTNING

Ännu ett gott stycke in på 1800-talet var Stockholms kommersiella och finansiella aktiviteter koncentrerade till Gamla stan – Stadsholmen. Men redan under 1830- och 40-talen började kommersen få fotfäste norr om Strömmen. I huset Drottninggatan 3 etablerades 1832 Stockholms första moderna hotell – Hôtel Garni. Det var inrymt i det så kallade Hildebrandska huset, en byggnad från omkring 1700 som i två omgångar byggts om för den stormrike David Henrik Hildebrand efter ritningar av Erik Palmstedt.

Drottninggatan, som efter hand kändes av fashionabla butiker, blev ett populärt flanörstråk för stadens eleganter och kom att kallas för Snobbrännan i folkmun.

Cityförskjutningen innebar också att banker och andra penninginstitut under 1800-talets senare del började flytta från Gamla stan till Nedre Norrmalm som kom att bli Sveriges finansiella centrum. Först ut på banan var Stockholms Inteckningsgarantiaktiebolag som 1874 köpte det Palinska huset, Gustaf Horns forna palats, i hörnet av Fredsgatan och Malm-torgsgatan. Banken byggde om huset, som senare utökades med angränsande fastigheter. Den ståtliga bankhallen, som nu disponeras av Medelhavsmuseet, skapades vid en stor ombyggnad 1903-05.

Åren 1899-1902 fick Bondeska palatset vid Strömgatan och det forna Hôtel Garni lämna plats för Ferdinand Bobergs stora Rosenbadkomplex. Det består egentligen av två byggnader, nämligen AB Rosenbads hus mot Strömgatan och Nordiska Kreditbankens byggnad i hörnet av Drottninggatan och Strömgatan.

MER EFFEKTIVA TRANSPORTMÖJLIGHETER

Järnvägen kom till Klara 1871 när Centralstationen öppnades och med järnvägen och huvudpostkontoret, som stod färdigt

vid Rödbodtorget 1875, följde tidningarna och tryckerierna som var beroende av effektiva transporter. I början av 1900-talet låg praktiskt taget alla Stockholms dagstidningar och 35 av stadens 90 tryckerier i Klara.

Utöver detta sökte sig en mängd andra cityverksamheter till Klara vilket kan exemplifieras av Centralpalatset vid Tegelbacken som byggdes 1896-98 och var Stockholms första renodlade kontorshus. Arkitekt var Ernst Stenhammar.

MAT OCH FÖRPLÄGNAD

Sist men inte minst kryddades det sjudande livet i det slutande 1800-talets och tidiga 1900-talets Klara av hotellen,

restaurangerna och ölstugarna. Vid Vasagatan låg det ståtliga Hotell Continental och vid Gustav Adolfs torg låg Hotell Rydberg med sin legendariska bar. Den eleganta Restaurang Rosenbad öppnades 1904, men i Vattugatan 8 hade det enklare schweizeriet Tennstopet sin hemvist och på Jakobsgatan kunde man släcka törsten i bierhallen Zur Himmelsleiter.

1600-talets stora stadsplanereglering, återuppbyggnaden efter branden 1751 och 1800-talets cityfiering, gav Södra Klara den struktur och mycket av den karaktär som stadsdelen behöll fram till dess det mesta av bebyggelsen raserades under 1960- och 70-talen. **KV**

Drottninggatan norrut från Karduanismakargatan julen 1957. Drottninggatan behöll under hela femtiotalet sin ställning som Stockholms ledande affärsgata.

”på 1950-talet gavs där ut sex dagliga tidningar”

Rivningar, drakar och krogar

STAFFAN NILSSON, *Fil.dr i konsvetenskap, byggnadsantikvarie*

EFTER SEKELSKIFTET 1900 fortsatte cityutvecklingen av Klarakvarteren i Stockholm med nya bankpalats och kontor, komfortabla hotell och eleganta butiker. Tidningarna expanderade kraftigt genom ökade upplagor och ny teknik och byggde till och byggde om. Inkarnationen av det nya var Esselte-huset vid Vasagatan som byggdes 1931–34. Men på bakgatorna fanns fortfarande småhotellen, de udda bostäderna, verkstäder och lager, kaféer och underliga butiker.

Från och med 1928 konkretiserades diskussioner om en ny plan för Nedre Norrmalm och det var nästan jämnt tre hundra år efter 1600-talets stora Norrmalmsförvandling, som stadsfullmäktige i juni 1945 godkände gatukontorets plan för sanering av nedre Norrmalm. Man kan säga att planen angav målet för omvandlingen av stadsdelen. Därefter följde fem planer nämligen 1946 års cityplan samt City 62, -67, -75 och -77.

Norrmalmsregleringens historia är komplicerad och utomordentligt detaljrik och skildras här endast översiktligt.

Norrmalmsförnyelsen drogs igång därför att man ville erbjuda stora tomter åt växande företag och förbättra framkomligheten för biltrafiken, som ökade raskt efter krigsslutet. Bakom rationaliteten låg, precis som på 1600-talet, också drömmen om en ny och vackrare stad som skulle ersätta det gamla gytter som inte var ett värdigt centrum i huvudstaden i en modern och framtblickande nation.

Kring 1970 började osäkerhet skönjas om kommunen skulle fortsätta reglera Norrmalm och 1973-74 ändrades målsättningen och de storvulna planerna krymptes, vilket inte minst berodde på att näringslivets efterfrågan på lokaler hade minskat och att kritiken mot bilismen hade vuxit sig stark.

RIVNING FÖR TUNNELBANAN

När arbetena med cityomdaningen startade 1951 var den utlösande faktorn att de västra och södra tunnelbanelinjerna skulle bindas samman via Centralen. För det krävdes omfattande rivningar i ett stråk från Kungsgatan över nuvarande Hötorgscity och Sveavägen, vidare över nuvarande Sergels torgs-området och Klarabergsgatans sydöstra parti. Till rivningarna för tunnelbanan anslöt de som tillhörde själva Norrmalmsregleringen, i princip Hötorgscity, Sveavägens förlängning från Kungsgatan och det blivande Sergels torg. Tunnelbanespåren mellan Hötorget och Slussen invigdes den 24 november 1957. Innan dess fick stockholmarna tillfälle att pröva linjen till fots, vilket var en upplevelse för en sjuåring – därom kan jag ge besked, ty jag var med.

VAD KLARATUNNELN FÖRDE MED SIG

På samma sätt som tunnelbanan var avgörande för den första etappen av norrmalmsförnyelsen var Klaratunneln det för den andra. Tunneln utlöste en rivningsväg som började 1964 och bland annat omfattade kvarteren Elefanten och Wahrenberg där de beryktade parkeringshusen byggdes. Klaratunneln med uppfart i Sveavägen öppnades i oktober 1976, medan den med uppfart i Mäster Samuelsgatan öppnades i juni 1979.

Stadens planer för Klara gick egentligen inte söder om Herkulesgatan med undantag för en breddning av Jakobsgatan som skulle förbindas med den bredade Regeringsgatan. För Södra Klara, som begränsas av Herkulesgatan i norr och Malmtorgsgatan i väster, är det staten som väsentligen har styrt utvecklingen.

DRAKARNAS UTTÅG

I någorlunda modern historia var Klara främst känt som tidningarnas och nyheternas stadsdel och på 1950-talet gavs där ut sex dagliga tidningar. De största

drakarna var Dagens Nyheter/Expressen och Stockholms-Tidningen/Aftonbladet. Den 'finaste' var Svenska Dagbladet och den radikalaste Arbetaren.

Det var fascinerande att titta in genom de stora glasrutorna till DN:s officin vid Klara Västra Kyrkogata. De väldiga rotationspressarna i tre våningar stod väntande på nattens vedermodor. När alla tidningspressarna i Klara drog igång vid halvelvatiden på kvällen vibrerade husen i kvarteren.

DN och Expressen låg i det försvunna kvarteret Sköldpaddan nedanför nuvarande kvarteret Björnen. Kvarternamnet gav understundom upphov till sylriga

kommentarer från medarbetare i konkurrerande blad. Mittemot DN, vid Klara Västra, låg Tidningarnas Telegrambyrå, TT, i ett hus som var så lyhört att ingen fick gå på toaletten medan radionyheterna lästes upp. Dagens Nyheter/Expressen flyttade till Marieberg på nyårsafton 1963 och sålde sina fastigheter följande år.

I kvarteret Loen låg Svenska Dagbladet med huvudentré Karduanismakargatan 11, i ett elegant hus som byggdes 1915–17 efter ritningar av Ivar Tengbom. Redaktionshallen hade mer karaktären av en bättre herrklubb än förrum till en tidningsredaktion, men Svenskan var angelägen om en sobrare framtoning än kon-

kurrenterna. Bakom den snygga fasaden dölde sig dock ett virrvarr av korridorer, trappor och udda rum, eftersom tidningen hade expanderat in i de flesta av de olika husen i kvarteret. Svenska Dagbladet flyttade till Marieberg 1962 och efter några år fick dess byggnader lämna plats för departementsbyggnaden Loen, som stod färdig 1971. Sedan några år är Svenskan tillbaka i Klara, på Mäster Samuelsgatan ett antal kvarter norrut.

Stockholms-Tidningen/Aftonbladet var granne med Klara kyrkogård i kvarteret Svalan och här blev Aftonbladet kvar ända till 1989. Stockholms-Tidningen lades ned redan 1966. Alla gamla byggnad-

T.v. Vy från Drottninggatan mot Brunkebergstorg 1961. Televerkets hus vilar här ännu på de sista resterna av Brunkebergsåsens grus, men kommer snart att rivas och ersättas av Peter Celsings Riksbankshus.

Adelkrantzka palatset stod ensamt kvar sedan resten av kvarteret Björnen jämnats med marken.

Svenska Dagbladets hus, byggt efter ritningar av Ivar Tengbom, är ett minne blott och fick lämna plats för departementsbyggnaden Loen.

Brunkebergstorg mot söder vid början av 1950-talet. Bilarna håller sakta att ta över staden, men ännu skockas de parkerade cyklarna i klungor kring Brunkebergspumpen.

der i kvarteret är numer rivna och ersatta med ett nytt kontorshus.

Förr behövde teknik och redaktion hänga samman fysiskt vilket var skälet till att tidningarna helt och hållet lämnade Klara, där trafikstockningarna i de trånga kvarteren gjorde det besvärligt för tidningsdistribution och pappersleveranser.

GATULIV

Det talas mycket om att gamla Klara var förslummat och delvis var det också så. Men det gällde inte så mycket de nuvarande regeringskvarteren och deras grannskap, där cityverksamheter och tidningsutgivning dominerade.

Det var ett dynamiskt liv på huvudstråken i Klara – Drottninggatan och Vasagatan – och de många smågatorna före rivningarnas tid. I lokaler i hörnet av Drottninggatan/Jakobsgatan låg Postens filateliavdelning där man ännu i början av 1960-talet kunde köpa 1-öres frimärken «Lilla riksvapnet» i hundraark. Pipor och tobak inköptes med fördel i Emil Ahlströms tobakshandel och fram till 1972 kunde man anlita apoteket Morianen Drottninggatan 19. Över apoteksingången vakade en svart man med båge och pil – en Morian.

Hallbergs stora och eleganta guldsmedsbutik låg i hörnet av Drottning-

gatan och Fredsgatan och mittemot, i kvarteret Tigern, fanns Nordiska Bokhandeln. För att fullkomna bilden av kultur och finess kan vi vika in på Fredsgatan i riktning mot Kungsträdgården och finna hattmakare Bodeckers butik med sin spegelprydda inredning i vitt och guld från 1882 strax följd av C.E. Fritzes Kungliga Hovbokhandel. Allt detta fanns kvar ganska långt fram i tiden.

Den 25 juni 1929 började det brinna i papperslagret i firman Frans Svanströms nybyggda hus Herkulesgatan 11. Branden spred sig snabbt och gick inte att släcka utan fortsatte under flera dagar. Byggnaden av stål och betong förintades fullständigt

Hörnet Drottninggatan/Klarabergsgatan 1952. Det kommer att dröja ytterligare några år innan stadsdelen ska få sin första gågata. Till dess får fotgängare och bilar samsas så gott det går.

– den fullkomligt smalt ned. Åren 1930–32 byggdes det nuvarande huset, som ingår i departementskvarteret Brunkhalsen, efter ritningar av Ture Wennerholm. Han var också arkitekten bakom LM Ericssons anläggning i Midsommarkransen.

Till gatulivet hörde på sätt och vis också rivningarna. Det var spännande att smyga runt i de dödsdömda husen, det droppade rivningsvatten och kalkdammet stack i näsan. Rivningarna gick så snabbt att man inte ens hade brytt sig om att stänga av telefonerna i husen innan grävskoporna kom, utan det gick bra att ringa fritt från gamla övergivna kontor till släktingar på avlägsna platser i landet. Till slut var ett område som omfattade sju kvarter söder om Klara fullständigt ödelagt. Det var en överklig syn.

Faktiskt har jag inom loppet av 35 år hunnit med att se kvarteret Elefanten rivas två gånger. Första gången 1966 för att lämna plats åt Klaratunneln och det stora parkeringshuset som stod färdigt 1973 – blott för att rivas 2001 och ersättas med bostadshus. Ännu kortare livslängd fick för övrigt postterminalen Stockholm Klara som stod färdig 1987 och revs 2008. Här arbetade som mest 1 500 personer och det var möjligt att hantera två miljoner brev om dygnet.

«NÅGONTING ATT ÄTA, NÅGONTING ATT...»

Mycket av historien och historierna från Klara kretsar kring restaurangerna och på en liten yta fanns verkligen ovanligt många restauranger efter dåtida svenska förhållanden. Rosenbad var guldkrogon, men frekventerades ändå gärna till vardags av tidningsfolk och helst av Svenska Dagbladets medarbetare. Bakfickan som i dag kallas 'Gyllene matsalen', var särskilt populär. Restaurangen upphörde dock re-

Vattugatan österut mot Brunkebergstorg 1964. Mitt emot källaren Tennstopet ligger biografen Svarta Källan som, tillsammans med biograferna London och Hollywood i grannkvarteren, bjöd på kortfilmsprogram med journalfilmer blandat med musikfilmer och tecknat.

Bäckströms eftr. paraplymagasin på Drottninggatan 21 var en av de exklusiva specialbutiker som ännu på 1950-talet fanns längs Drottninggatan. Idag finns Finansdepartementet på adressen.

dan 1956, men återuppstod i skepnad av statligt lunchrum 1981.

DN-journalisternas stamtillhåll restaurang W6 på Klara Västra Kyrkogata – Säckan kallad – lades ned 1965 inför husets rivning och Aftonbladsmedarbetarnas favorit Tennstopet på Vattugatan i januari samma år och av samma skäl. Löwenbräu Jakobsgatan 20 fick däremot vara kvar några år till. Därifrån minns jag särskilt den ilske tyske servitören och den vådligt branta toalettrappan, som var ett nykterhetsprov så gott som något. Stopet och Lövet återuppstod på annan ort medan Säckan för alltid är borta. Mitt emot Tennstopet låg kortfilmsbiografen Svarta katten och lite längre ner på gatan legendariska Konditori Flamman där de jazzhungriga kunde förgylla de dystra krigsåren med tonerna ur direktimporterade heta vax från Staterna.

Det bör i ärlighetens namn också sägas att även om den nya bebyggelsen vid Brunkebergstorg, med undantag för Peter Celsings Riksbank, inte håller särskilt hög arkitektonisk kvalitet, så är själva torget i dag en inte oäven plats med träd och fontäner. Dessutom har Vattugatan mellan Brunkebergstorg och Drottninggatan, genom ombyggnaden av kvarteret Wahrenberg, återfått något av den täta 'klarakaraktären' med flera butiker och en rik skyltflora.

I kvarteret Björnen, i hörnet av Klara Södra Kyrkogata och Lilla Vattugatan, låg före 1929 restaurang Gästis, som under senare år var känd under namnet S:ta Clara. Det var ett mäktigt populärt ställe där det kalasades på Kalbshaxe mit gemischem Salat till ackompanjemang av tyrolermusik, skral och ölsejdlars klang. S:ta Clara höll ut ända in på 1970-talet. **KV**

På Fredsgatan 6 låg Bodeckers legendariska hattbutik med sin eleganta 1880-talsinredning i guld och vitt. I dag finns UD:s pressrum i huset.

Det var på 1960-talet som Byggnadsstyrelsen pekade ut ett område mellan Herkulesgatan i norr och Malmtorgsgatan i väster som speciellt lämpligt för att hysa statliga kontor. Södra Klara har dock varit maktens boningar sedan början av 1900-talet. De kvarter som ingår i regeringskvarteren idag har även haft andra intressanta hyresgäster.

Rosenbad har blivit en stark symbolbyggnad för regeringen och en port mot regeringskvarteren.

Departementsstaden

STAFFAN NILSSON, *Fil.dr i konstvetenskap, byggnadsantikvarie*

REDAN I BÖRJAN av 1900-talet flyttade några departement från Gamla Stan till Södra Klara. Först iväg var UD som 1906 tog Arvfurstens palats. Sjöförsvarsdepartementet följde 1909 efter till palatset vid Gustav Adolfs torg och 1918 flyttade Ecklesiastikdepartementet till Kronprinsens stall vid Tegelbacken. Det nybildade Handelsdepartementet flyttade 1922 in i Rosenbadkomplexet, som staten övertog 1919 och 1924.

I början av 1960-talet pekade Byggnadsstyrelsen, företrädare till Statens fastighetsverk, ut ett område på Norrmalm som begränsades av Herkulesgatan i norr och Malmtorgsgatan i väster som lämpligt för statlig kontorsverksamhet. Kronan började 1965 att förvärva mark inom området med start i kvarteret Loen, där de gamla Svenska Dagbladsfastigheterna inköptes. Följande år köptes Skandinaviska Bankens hus i kvarteret Vinstocken och byggdes om åt Försvarsdepartementet.

Arkitektkontor Ahlgren Olsson Silow fick i uppdrag att göra en utbyggnadsplan för området och för kvarteren Björnen, Brunkhalsen, Brunkhuvudet, Johannes Större, Loen och Tigern föreslog de fullständig nybyggnad. Det enda som skulle sparas var Adelcrantzka palatset i kvarteret Björnen, men så blev det inte riktigt.

Planen överlämnades på hösten 1968 till staden för granskning. När det gällde kvarteren Brunkhalsen och Brunkhuvudet skar det sig definitivt mellan staden och Kungl. Maj:t och Kronan, representerad av Byggnadsstyrelsen, eftersom staden krävde att minst 500 parkeringsplatser byggdes i kvarteren Brunkhalsen och Brunkhuvudet – de så kallade Brunkarna. Följden blev att Kronan avstod från Brunkarna. Det så kallade Posthuset i Brunkhuvudet ägdes dock av staten sedan 1928.

I januari 1969 föreslog dåvarande Byggnadsstyrelsen att alla departement skulle flyttas till Södra Klara. Men man hade tjuvstartat med att åren 1968–71 bygga ett nytt hus i kvarteret Loen, för bostads-, jordbruks- och socialdepartementen efter ritningar av arkitekt Nils Tesch. Med detta byggande påbörjades den breddning av

Jakobsgatan som aldrig fullföljdes helt.

År 1975 blev det klart att Riksdagen skulle flytta tillbaka till Helgeandsholmen. Eftersom Riksdagen skulle komma att behöva delar av regeringslokalerna i Gamla Stan blev det nödvändigt att påskynda departementens flyttning till Klara. Under hösten 1976 utarbetade Byggnadsstyrelsen därför byggnadsplaner för kvarteren Rosenbad, Tigern, Loen och Björnen.

Bygget började i den östra delen av kvarteret Loen 1977 och Riksgäldskontoret flyttade dit 1979 från sina gamla lokaler i Rosenbad, vilket var en förutsättning för att ombyggnaderna i Rosenbad skulle kunna börja. Hela kvarteret Rosenbad byggdes om för Statsrådsberedningen och Justitiedepartementet åren 1979–81.

Till detta skede hör också Centralpalatset vid Tegelbacken som byggdes 1896–98 med Ernst Stenhammar som arkitekt. Huset byggdes på med två funktionalistiska takvåningar 1929–31 efter ritningar av Sven Markelius. År 1979 iordningsställdes det åt Handelsdepartementet men disponeras nuförtiden av Miljödepartementet.

Huvuddelen av kvarteret Björnen ägdes av Statens Vattenfallsverk under första halvan av 1900-talet. Den resterande delen av kvarteret köpte verket 1937. När Vattenfall flyttade till Räcksta 1963 överfördes Björnen till Byggnadsstyrelsens förvaltning och länsstyrelsen flyttade in. År 1977 revs hela kvarteret förutom Adel-

crantzka palatset, och nya byggnader för arbetsmarknads-, finans- och jordbruksdepartementen uppfördes efter ritningar av Ahlgren Olsson Silow. Under åren 1981–82 kunde departementen flytta in i det ombyggda kvarteret.

I kvarteret Tigern sparades två hus, nämligen Lifförsäkrings-Aktiebolaget Nordstjernans byggnad i hörnet av Drottninggatan och Fredsgatan samt grannen Bankaktiebolagets Stockholm-Öfre Norrland hus, som från 1927 till början av 1960-talet hade varit högkvarter för Gumælius – Nordens största annonsbyrå. Tyvärr raserades Norrlandsbankens magnifika expeditionshall i samband med ombyggnaden. Arbetena i kvarteret Tigern stod färdiga 1982 och därmed var omdaningen av denna del av Södra Klara avslutad.

Ursprungligen skulle även kvarteren öster om Drottninggatan ingått i denna etapp, men av besparingsskäl uppsköts arbetena. I väntan på att något skulle hända hyrde Byggnadsstyrelsen ut en del lokaler till ateljéer och för en tid fanns här en liten konstnärskoloni.

DAGS FÖR DE ÖSTRA KVARTEREN – BRUNKARNA

Byggnadsstyrelsen återupptog 1983 utredningsarbetet för Södra Klara och nu gällde det kvarteren öster om Drottninggatan. Till skillnad mot den västra sidan valde man här att i stor utsträckning bevara de gamla husen. Sedan de gamla planerna på parkeringshus i Brunkhalsen och Brunkhuvudet blivit fullständigt överspelade köpte staten 1979 alla fastigheter i de båda kvarteren av Stockholms stad.

I januari 1986 började byggnadsarbetena i kvarteret Brunkhuvudet som innehåller flera intressanta byggnader. Huvuddelen av kvarteret bevarades och byggdes om, men 1600-talshusets tillbyggnader mot Jakobsgatan revs och ersattes med ett nytt hus. Hörnhuset Drottninggatan/Jakobsgatan är ett av de få kvarvarande från 1600-talets Norrmalmsreglering. Det uppfördes ursprungligen 1646 och 1652 av sadelmakaren Gudmund Dyk, men genomgick stora om- och tillbyggnader 1872 och 1916. Kontorshuset i hörnet Kardansmakargatan är ett av Stockholms första funkishus. Det byggdes 1928–29 efter ritningar av Wolter Gahn. Konsumbutikerna som fanns i huset var under en tid Stockholms största snabbköp. Posthuset vid Malmtorgsgatan byggdes 1917–20 efter ritningar av Ernst Stenhammar. Åren

Gipsmodell
av regerings-
kvarteren

På trettio år har 3 av 5 hus försvunnit i city.

Rädda Posthuset, Brunkebergstorg.

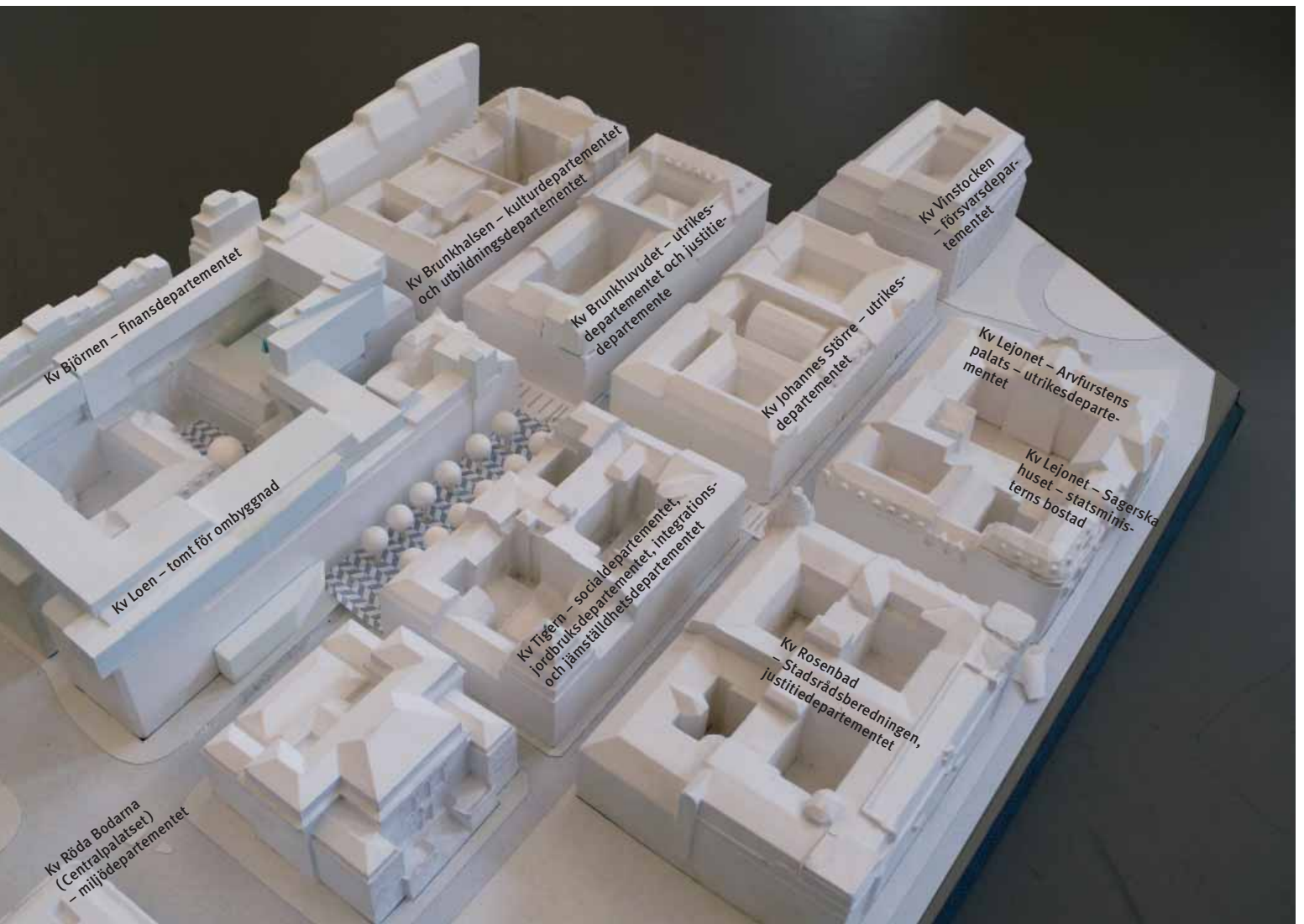
1928–73 inrymde det postkontoret Stockholm 16. Huset var länge rivningshotat, men en medborgaropinion bidrog till att det bevarades och att den återstående delen av Jakobsgatan inte breddades.

I stället byggdes en fotgängararkad på Jakobsgatans norra sida. Den magnifika bankhallen i posthuset restaurerades för UD:s bibliotek som också fick lokaler i en nybyggnad på gården. I september 1988 kunde Utrikesdepartementet flytta in i kvarteret.

BRUNKHALSENS TUR

Den västra delen av kvarteret Brunkhalsen byggdes om 1989–93 för Utbildningsdepartementet, Byggnadsstyrelsens distriktskontor och butiker. Även här finns rester av 1600-tal, nämligen i hörndelen av det stora huset Drottninggatan 18–20 som ursprungligen byggdes 1646.

Ombyggnaderna i kvarteret Johannes Större sträcker sig över ganska lång tid. Redan 1982 flyttade Medelhavsmuseet provisoriskt in i delar av Svenska Handelsbankens gamla banklokaler med

utställning i den magnifika bankhallen. Sundsvallsbankens hus Fredsgatan 4, som övertogs av staten 1972, byggdes 1984 om för UD:s pressrum och då återställdes den eleganta bankhallen från 1902 i huvudsak till sitt ursprungliga utseende. Den första stora ombyggnadsetappen i kvarteret påbörjades 1986 och föranleddes av samma arbeten som pågick i Brunkhuvudet med den kulvert som binder samman departementen i Klara. Samtidigt gjordes en genomgripande upprustning av Medelhavsmuseet. Dessa arbeten var färdiga 1988.

Den västra delen av kvarteret Johannes Större byggdes om 1992–95 för UD:s handelsavdelning. Här finns det bäst bevarade huset från 1600-talets Norrmalmsreglering – Drottninggatan 8 (på- och ombyggt 1785, 1821 och 1891). Vid ombyggnaden restaurerades lärftskramhandlare Hazelius våning från 1821 och på våningen en trappa upp togs ett dekorerat bjälktak från 1600-talet fram. Gatufasaderna återfick huvuddragen från ombyggnaden 1821, men på gården revs de äldre byggnaderna och ersattes med nybyggnader

för bland annat arkiv och trapphus med hissar.

Grannhuset Jakobsgatan 19 byggdes ursprungligen under senare delen av 1600-talet, men det nuvarande utseendet fick huset när dåvarande ägaren, Svenska Läkaresällskapet, byggde om det 1878. Det övertogs 1906 av Svenska Teknologföreningen som försåg Läkaresällskapets sessionssal överst i huset med ett högt välvat tak. Vid den senaste ombyggnaden återställdes trapphuset till sitt utseende 1878 och sessionssalen till det utseende den hade 1906.

Hörnhuset Drottninggatan 6 byggdes ursprungligen omkring 1641 för hovremsnidaren Hans Herman. Det fick sin nuvarande längd utmed Drottninggatan genom en tillbyggnad under 1700-talets första hälft. Under ett samkväm på källaren Kejsarkronan, som låg i huset, instiftades 1779 sällskapet Par Bricole. På hörnet inredde C.G. Hallbergs Guldsmeds Aktiebolag 1905 en butik i två plan. Den äldsta delen av grannbyggnaden Fredsgatan 6 byggdes sannolikt på 1640-talet. De båda

fastigheterna slogs samman 1822 till en enda, som åren 1846–73 ägdes av vinhandelsfirman J. Cederlunds Söner som ännu under 1910-talet hade lagerkällare i huset. Omkring 1920 gjordes en stor ombyggnad och modernisering av hela fastigheten, då i stort sett all äldre inredning revs ut och exteriören fick sitt nuvarande utseende. Vid 1990-talets ombyggnad blev bottenplanet av Hallbergs butik restaurang och till Fredsgatan 4–6 förlades huvudentrén till Regeringskansliets lokaler i kvarteret.

En sista etapp 1996–97 omfattade bland annat renovering av fasaderna i den östra kvartersdelen.

Efter tjugo år var omdaningen av stans kvarter i Södra Klara avslutad – för den här gången. Under dessa två decennier hade synen på värdet av nybyggnad kontra bevarande-ombyggnad kraftigt förändrats. Från i det närmaste total rivning i kvarteren Loen och Björnen hade utvecklingen gått mot i det närmaste totalt bevarande i kvarteret Johannes Större. **KV**

N

NOTISER

INGEGERD NY EKONOMICHEF

Den 1 mars började Ingegerd Linde sin tjänst som SFV:s ekonomichef. Hon efterträder Ingegerd Öhrström som gått i pension.

– SFV:s verksamhetsområde är roligt och intressant, det gäller både fastigheterna och verksamheterna i fastigheterna. Jag har tidigare jobbat med kombinationen verksamhetsstyrning och ekonomi och det ser jag fram emot att göra på SFV också. De kontakter jag har haft med SFV hittills har varit väldigt trevliga, säger Ingegerd Linde.

Ingegerd Linde kommer närmast från Stockholms stad där hon arbetade som ekonomichef vid brandförsvaret. Innan dess var hon ekonomichef vid Stadsledningskontoret där hon också har jobbat som controller för Gat- och fastighetsnämnden. Dessförinnan jobbade Ingegerd Linde som controller vid Stockholms läns landsting och som ekonomichef för ett av Riksbyggens dotterbolag.

Vad kände du till om SFV sedan tidigare?

– I grova drag vilken typ av fastigheter SFV förvaltar, men det stora markinnehavet var nytt för mig. Jag var en av besökarna på Tessinska palatset under Hemliga rum förra året.

Ingegerd Linde

Jörgen Halldin och Berit Nilsson

MILJÖSAMARBETE STÄRKER RELATIONERNA

UD-FAST (UD:s fastighetsavdelning) och SFV:s utrikesenhet samarbetar allt mer intensivt kring miljöfrågor. Ungefär halva UD:s fastighetsbestånd ägs av staten och hyrs genom SFV. De tekniska miljöåtgärder som gjorts från SFV:s sida under det senaste decenniet får nu uppbackning av miljöintresserade utlandsmyndigheter. Utlandsmyndigheterna var fram till 2008 undantagna från Regeringskansliets miljömål. Fastighetschef Berit Nilsson och Jörgen Halldin, chef för UD-FAST, är överens om att det är rätt tillfälle att utöka miljöarbetet. Internationellt miljöarbete har länge varit en viktig symbolfråga för Sverige. Engagemanget är stort i båda organisationerna, inte minst inför ordförandeskapet i EU eftersom miljö är en prioriterad fråga i regeringens EU-arbete.

Tillsammans har de båda cheferna medverkat i en miljöutbildning för utlandsmyndigheternas fastighetsansvariga. På ett möte i Wien tog de initiativ till att representanter från utlandsmyndigheterna i Bryssel, Nicosia, London och Paris bildar en miljögrupp med mål att förbättra miljöarbetet på utlandsmyndigheterna.

– Både UD och SFV ingår dessutom i det nordiska samarbetsorganet, NKU (Nordiskt Kontaktorgan för Utrikes Byggen). Där arbetas nya lösningar fram för ännu bättre utrikes fastighetsförvaltning också där ligger nu stort fokus på miljöfrågorna, berättar Berit Nilsson och Jörgen Halldin.

PREMIÄR FÖR HEMLIGT RUM PÅ TUR-MÄSSAN 2009

«TUR 2009» – Sveriges ledande mässa för resor, turism och möten hålls varje år på Svenska mässan i Göteborg. I år gick den av stapeln den 19–22 mars. För första gången deltog Statens fastighetsverk med en monter utformad för att ge en försmak av de fantastiska byggnader och miljöer som går att besöka runt om i Sverige. Hus, marker, slott och fästningar som berättar det svenska folkets historia. I SFV:s monter bjöds mässbesökaren på sinnesupplevelser från flera besöksmål.

De kunde besöka ett hemligt rum eller koppla av en stund i en parkliknande miljö med utsikt över halva kungariket. Ett syfte med mässhöjningen var för SFV att få värdefulla tips på hur SFV:s utflyktsmål skulle kunna utvecklas ytterligare i samarbete med hyresgästerna. För att ytterligare skapa goda samarbeten kring besöksmålen och få till stånd fler samarbeten bjöd SFV in till ett utvecklingsmöte på mässan. Där medverkade också SFV:s generaldirektör Bo Jonsson.

Skokloster är ett av SFV:s mest besökta objekt.

Kalmar slott

POSITIV REDOVISNING

SFV:s resultat för år 2008 blev 262 mkr efter ett finansnetto på -374 mkr. Det motsvarar en avkastning på 6 procent (om man bortser från försäkringskassfastigheterna som ska avyttras) att jämföra med regeringens avkastningskrav på 5,5 procent.

Under 2008 har ett antal händelser påverkat SFV:s resultat. Det gäller bland annat den fastighetsbytesaffär som efter framställan till regeringen genomfördes med Vasakronan AB. Det positiva resultatet kommer liksom tidigare dels från i Stockholm centralt belägna byggnader och tomrätter, dels från de centralt belägna ambassadanläggningarna i utrikes fastighetsbestånd.

Centralt för en framgångsrik verksamhet för SFV är väl utvecklade kundrelationer. Under år 2008 fortsatte vi att arbeta systematiskt med detta. Vi har också arbetat hårt för att allmänheten ska kunna ta del av det nationella kulturarv som är vår gemensamma egendom. Under året upprepade vi succén med Hemliga rum på 27 platser runt om i landet med över 60 000 besökande.

Boken *Halva kungariket är ditt* publicerades i slutet av året. Den speglar SFV:s rika bestånd av fastigheter som är och har varit av stor betydelse för den svenska samhällsutvecklingen. Andra händelser under året är att SFV som första statliga myndighet har certifierats enligt den internationella standarden OHSAS 18001, ledningssystem för arbetsmiljö. Också det är vi mycket stolta över.

SAMARBETE I KALMAR

Ett tioårigt hyresavtal har tecknats mellan SFV och Kalmar kommun gällande Kalmar slott. Utvecklingsplanen handlar i stora drag om att skapa fler publika ytor och en naturlig internationell mötesplats.

– Kalmar slott är en av Sveriges mest kända historiska byggnader, en värdefull del av vårt kulturarv. Ett tioårigt avtal möjliggör både kort- och långsiktiga förändringar som kommer att gagna slottets alla besökare, säger Bo Jonsson, generaldirektör SFV.

Några av utvecklingsplanens viktigaste mål är att Kalmar slott ska bidra till såväl Kalmars som regionens samhällsutveckling, vara mer tillgängligt för funktionshindrade samt bli en ny arena i Östersjöregionen för bland annat samverkan och kultur.

– Det är ett enormt förtroende vi visas genom detta beslut. Hela personalen ser med glädje fram emot de kommande åren och kommer att anstränga sig till det yttersta för att göra slottet tillgängligt för alla. Vi vill bredda och utveckla verksamheten så att alla känner sig välkomna till oss, säger slottschef Lars W. Andersson.

TERRAKOTTAARMÉ TILL SKEPPSHOLMEN

Bergrummet under Karl Johans kyrka på Skeppsholmen får en alldeles ny funktion hösten 2010. Då kommer några av de världsberömda terrakottasoldaterna från kejsar Qin Shi Huangdis grav i Kina att placeras där. Terrakottaarmén, som lagrats i jorden i över 2000 år, hittades av kinesiska bönder 1974 när de skulle gräva en brunn. Totalt hittade man omkring 8 000 soldater i naturlig storlek. De var gjorda av bränd lera. Alla har individuella ansiktsuttryck och visar på den etniska mångfald som fanns i Kina på 240-talet före Kristus.

Utställningen, som produceras av Östasiatiska museet, visar för första gången dessa föremål under jord. Den speciella miljön påminner mycket om den där föremålen en gång hittades i Xian i Kina.

– Vi ser mycket positivt på att bergrummen nu kommer till publik användning, det är helt i linje med vårt förvaltningsprogram för Skeppsholmen som innebär att vi vill skapa en mer öppen och kreativ mötesplats för såväl stockholmare som turister, säger Ulf Tomner, fastighetschef på Statens fastighetsverk.

Tidigare har bergrummet använts bland annat för filminspelningar och var en del av SFV:s stora satsning Hemliga rum 2008.

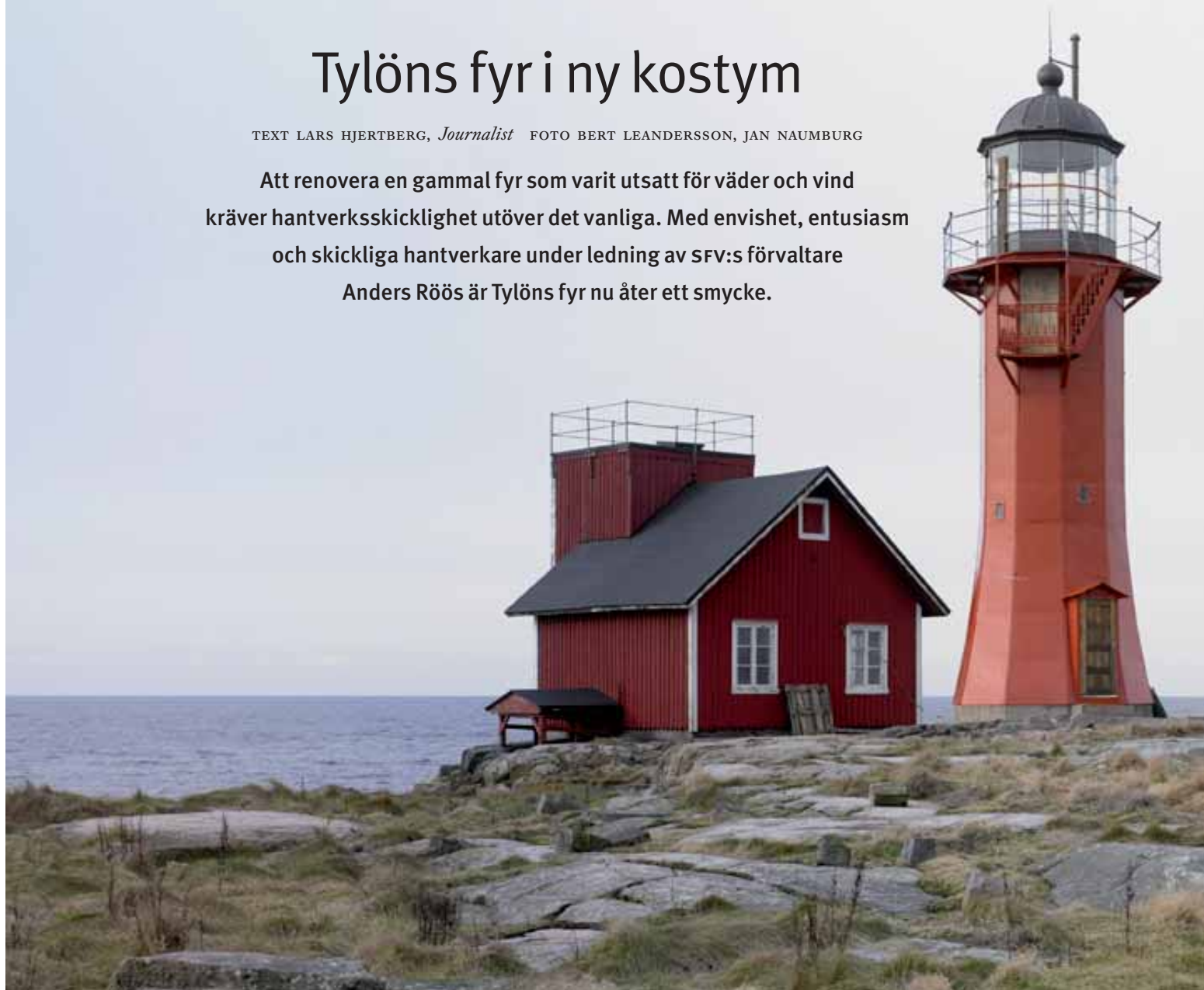

Terrakottasoldat

Tylöns fyr i ny kostym

TEXT LARS HJERTBERG, *Journalist* FOTO BERT LEANDERSSON, JAN NAUMBURG

Att renovera en gammal fyr som varit utsatt för väder och vind kräver hantverksskicklighet utöver det vanliga. Med envishet, entusiasm och skickliga hantverkare under ledning av SFV:s förvaltare Anders Röös är Tylöns fyr nu åter ett smycke.

I NÄSTAN ett helt sekel utgjorde Tylö fyr en trygg vägvisare i det halländska havsbandet. Under det tiokantiga tornets blänk etablerades 1870 ett litet samhälle där funktion och estetisk finess möttes.

Men 1968 hade det blänkt färdigt. Fyren släcktes. Ön avfolkades.

Efter mer än ett års hårt arbete sträcker nu Heidenstammaren åter stolt på sig. Följ med längs den långa och krokiga vägen mot en lysande framtid.

– Ser ni vad mjukt och fint den ärgat?

Snickaren Bosse Bengtsson får något

ömt i rösten när han strax efter landstigning på Tylön får syn på fyrens kopparkupol några hundra meter bort på öns sydvästligaste utpost. Vi skriver februari 2009 och det har gått ett år sedan Bengtsson från halländska Fjärås, svetsaren Claes Lindgren från Halmstad och ett antal andra hantverkare knallade över stigen på ön där fåglarna vant sig vid ensamheten sedan fyren släcktes 1968.

– När jag kom hit första gången blev jag förskräckt. Det regnade in överallt. Fyrens dörr var insparkad och där inne låg fårens

träck i ett tjockt lager över golvet, minns SFV:s förvaltare Anders Röös.

AVFOLKNING OCH AUTOMATISERING

Tylöns öde påminner om det som drabbat en lång rad svenska fyrplatser under 1900-talets andra hälft: automatisering, avfolkning och besvärliga frågor kring hur ett stycke kulturarv kan ges ett fortsatt värdigt liv.

På den rundformade ön, några hundra meter utanför Tylösands populära badstränder, stannade livet upp 1968. En

Snickaren Bosse Bengtsson och svetsaren Claes Lindgren hissar SFV-flaggan i topp för den nyrenoverade Heidenstamfyren från 1870.

”Ser ni vad mjukt och fint den ärgat?”

fjärrmanövrerad kassunfyr tog plats en kilometer längre ut i havsbandet och ett 98 år gammalt samhälle somnade in.

De gamla boningshusen lockade visserligen periodvis till sig sommargäster, och en fårscock fann länge bete – men fyren lämnades åt sitt öde. Den vita strama

stoltheten tycktes allt mer böja sig för naturens och vädrets makter.

– Visst kände jag till fyren – vi har ofta legat ett stycke härifrån och fiskat torsk och makrill. Men ärligt talat funderade jag nog inte särskilt mycket över den, säger Claes Lindgren.

EN LODRÄT SKROTHÖG

Det var till Claes arbetsplats, BR Montageservice i Halmstad, förvaltaren Anders Röös vände sig när han ville se hur illa det var med rostangreppen. Svaren kom lika

snabbt som obarmhärtigt. Plåten närmast marken smulades i bitar när Claes tog i den. Anders Röös var inte överraskad.

– Jag kände själv hur hela konstruktionen gungade när jag stod uppe i fyren. Det var en rätt otäck upplevelse. Stålkonstruktionen visade sig vara så trasig att den i praktiken hängde på lodröret.

Claes och hans kollegor fick genast uppdraget att ta sig an plåtkjolens nedre del, och snart var de tillbaka på ön med tio plåtbitar som nitades fast där den gamla trasiga plåten skurits ner. Samtidigt försåg

de fyren med en ny syll. Och det som för Claes Lindgrens del bara handlat om att göra ett hål i en plåt började utveckla sig till ett projekt långt utöver det vanliga.

Allt som gick att skruva ner togs bort: plattformar, räcken, trappor, ventiler, stålstolar, urverk, glas och lanternin.

– Vi flög alltihop över sundet i en helikopter. På andra sidan packades det sedan på lastbilar och kördes upp till en firma i Varberg, berättar Anders Röö.

Samtidigt som lösa delar befriades från rost i Varberg inleddes det dryga arbetet med att blästra det tömda stålskalet på Tylö. Nio ton byggnadsställning flögs ut till Tylön i maj. Ställningen tältades så att blästringsarbetet skulle kunna fortgå även om det blev regn. Fin sand från Norge kördes i specialgjorda ramper över ön och med utfluket sötvatten tvättades och blästrades fyren från topp till tå.

– Men vi fick ett rejält bakslag när proverna visade att saltet trängt djupt in i konstruktionen. Halten var fortfarande för hög för att vi skulle kunna måla, berättar Anders Röö.

Mer sötvatten pumpades över med hjälp av Sjöräddningen. Ny tvättning. Ny blästring.

– På en del håll var plåten nu så tunn att det var som att titta ut genom en stjärnhimmel. Sidan ut mot havet var värst utsatt och vi bestämde oss för att byta ut elva kvadratmeter av den mest skadade plåten.

Alla skarvar – nya som gamla – slipades och rundades av så att den nya färgen skulle få fäste på en jämn yta. En del höjde förvånat på ögonbrynen när de i september noterade att den gamla vita fyren på Tylön målades röd. Men det var så den såg ut under sina första decennier.

LANTERNINEN – ETT KAPITEL FÖR SIG

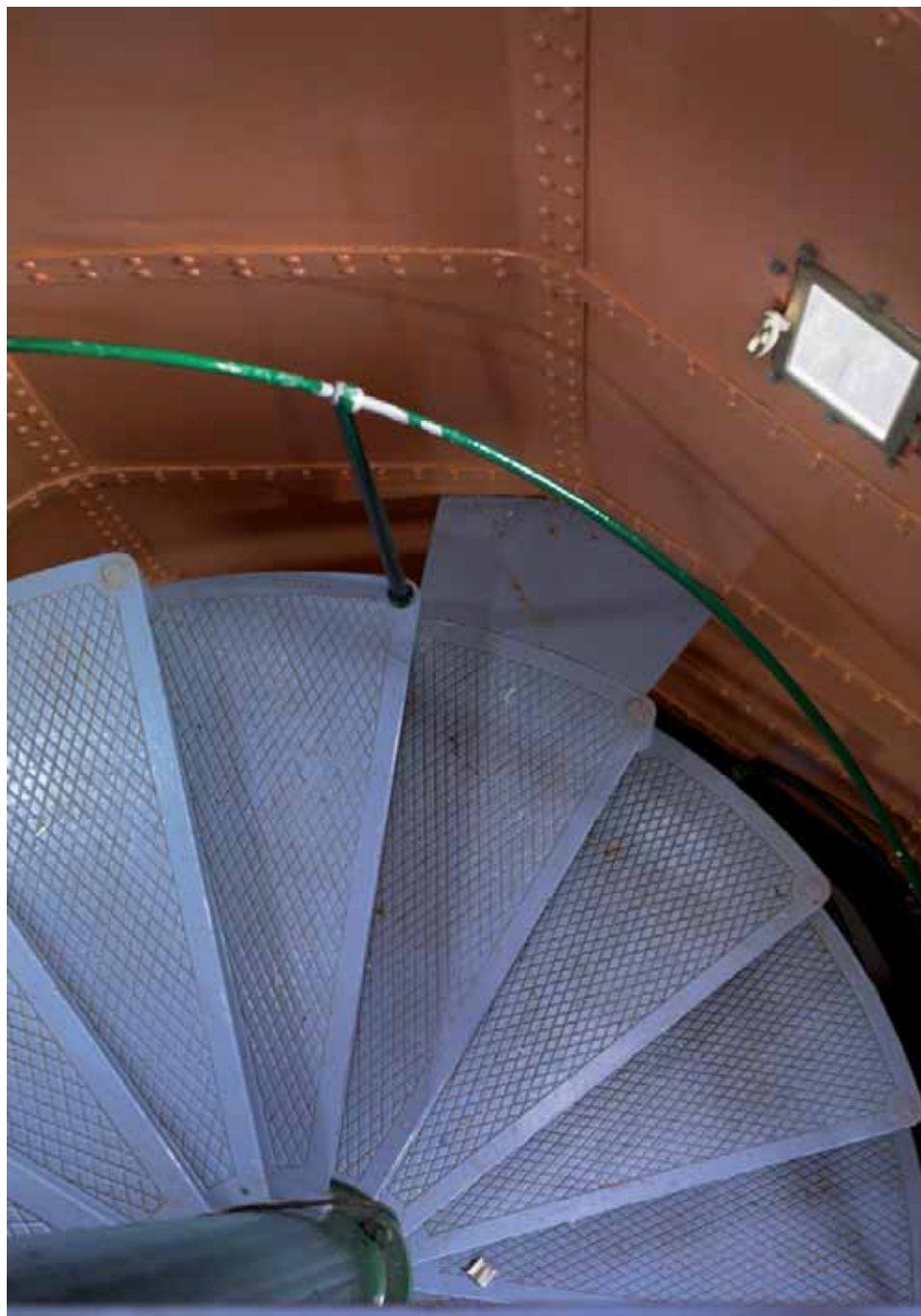
I oktober var den lösa inredning som blästrats och målats klar. Samtidigt kämpade Claes Lindgren med lanterninen.

– Först vågade jag knappt ta i den – men så småningom plockade vi isär grejerna och började försiktigt rikta.

En erfaren plåtslagare kom över och bekräftade att Claes var på rätt väg. Och ju mer Claes såg av det arbete som utförts 1870, desto mer imponerad blev han.

– Jag hittade skruvar som var handfilade och gängade i ändan. Och jag såg framför mig hur en smedlärling ägnat dagar åt sånt som vi inte längre ens klarar av att göra.

Om uppdragets karaktär var nytt för

Claes Lindgren med urverket som kommer lyftas på plats under våren 2009.

Claes Lindgren hade snickaren Bosse Bengtsson lång och bred erfarenhet av hantverk i kulturhistorisk miljö.

– Att jobba med de här gamla grejerna är ju det jag tycker är roligast. Här till exempel har arbetet gjorts av den förste industrisnickaren i landet: Bark & Warburg från Göteborg. Firman var bara 15 år när man levererade trämaterial till fyrens inredning.

– Det har regnat in och varit väldigt fuktigt i fyren, men vi har tagit vara på delarna så det är original nästan allting.

Måndagen den 24 november stod Bosse, Claes och ytterligare två man högst upp i fyren för att ta emot lanterninen som

Tylö fyr

BYGGNADSÅR 1870.

KONSTRUKTÖR Gustav von Heidenstam (1822–87).

POSITION 56°39' N / 12° 43' O.

HÖJD 13,4 meter.

LJUS 1870–1909 sex starka blänk om tre sekunder under varje minut. Från 1909 en lång blänk var 30:e sekund.

STATLIGT BYGGNADSMINNE 1935.

ÖNS SKYDD Naturreservat, fågelskyddsområde.

Som ett vitrostigt utropstecken har Tylöns fyr hälsat sjöfarare under många år.

T.v. Bosse Bengtsson och Claes Lindgren inspekterar det stolta hantverket i lanterninen.

Nedan. Förvaltaren Anders Röös är glad över det enorma intresse som Tylöns fyr har fått i massmedia. – Jag hoppas att fyren blir tillgänglig för alla intresserade så småningom.

flögs över sundet. Med suverän känslighet sänkte helikopterföraren den tunga pjäsen på plats.

Lokalpressen intervjuade och fotograferade – och när lugnet åter lagt sig över Tylön var det ett nöjt arbetslag som gratulerade sig själva med ett glas champagne.

Under våren hittar de sista bitarna tillbaka till det tiosidiga tornet som fått ett nytt liv. Trappor, plattform, urverk ska på plats och Anders Röös fortsätter sitt sökande efter en passande lins.

Lins eller ej: Tylö fyr fortsätter att kasta ljus över ett stycke industrihistoria som – om förvaltaren Röös får bestämma – blir tillgänglig för alla intresserade. **KV**

T.v. Det stora lyftet fick göras med helikopter, något som uppmärksammades stort i lokala medier.

Helgopriset 2008

För årets Helgopris fanns ett trettiotal kandidater varav inte mindre än tio nominerades. Bredden var stor, kvaliteten hög och slutstriden jämn. Efter de två senaste Helgopriserna som belönat skickliga tillägg och omgestaltningar, valde juryn i år att lyfta fram en representant för lågmäldhetens skola inom svensk restaureringskonst.

ÖSTRA MAGASINET på Katrinetorps gård tilldelas Helgopriset 2008 för sin lyhörda och långsiktiga restaureringsstrategi. Istandsättandet av Östra magasinet för nya ändamål representerar en varsamhetens tradition med känslighet för varje byggnads egenart som honnörsord.

Priset delas mellan arkitekten Ulf Ernfors, BYGG-A Ernfors Jacobsson Arkitekter i Malmö, och byggherren Malmö stad genom Fastighetskontoret i samarbete med Malmö museer. Eldsjälarna i Katrinetorps-projektet har förutom Ulf Ernfors varit Torgil Brönmark, förvaltare på Malmö kommuns fastighetskontor samt stadsantikvarie Anders Reisnert, som varit verksam i hela gårdens långsamma renovering.

Östra magasinet har tagits tillvara och

gjorts fullt användbart med tillgodoseende av dagens krav utan att man gjort avkall på känslan av att befinna sig i en äldre, av åren präglad, miljö. Byggnaden står i förgrunden och en medvetet låg profil har valts när det gäller tillägg. Östra magasinet i Katrinetorps gård utgör i dag en del i en levande historisk miljö, autentisk utan att vara museal, low-tech utan att vara primitiv, charmerande utan att var pretentiös. Med sitt läge vid motorvägar och nära Malmös miljonprogramsförorter är Katrinetorps gård en oas och en möjlighet för både gamla och nya malmöbor att relatera till det förflutna. Kommunen har genom att rädda Katrinetorps gård och genom föredömlig restaurering av dess byggnader och mark gjort en kulturgärning.

MED RÖTTER 200 ÅR TILLBAKA I TIDEN

Katrinetorps gård söder om Malmö bildades genom partiellt enskifte 1799. Likt många nya egendomar nära staden kom den att ägas av förmögna borgare och användas som landeri för sommarvistelse och fester. År 1813 lät dåvarande ägaren Erland Bager uppföra ett elegant corps-de-logis efter ritningar av byggmästaren Anders Lundberg, medan trädgårdsmästaren Hinric Nyman skapade en parterträdgård i fransk-klassicistisk stil med intilliggande engelsk park. Efter åtskilliga ägarbyten kom gården 1937 i Malmö stads ägo.

Den utarrenderades som jordbruksfastighet till 1996 då Fastighetskontoret övertog förvaltningen. Då var anläggningen i mycket dåligt skick, med förvanskade

Miljön och den sprudlande fontänen ger restaurangen en känsla av italiensk piazza.

Den nyrenoverade vinden har fått behålla sin spartanska utformning men kläs lätt om i festskrud.

byggnader och trädgården utplånad.

Tack vare eldsjälarna inom Fastighetskontoret, Malmö museer och Malmö Förskönings- och planteringsförening genomgår sedan 1997 Katrinetorps byggnader, trädgård och park en varsam restaurering med ekologiska förtecken. Corps-de-logiets fasader har återställts till 1830-talets färgskala och i interiören har ett rikt dekorationsmåleri av Christian Laurentius Gernandt restaurerats.

MODERNA BEHOV I GAMMAL MILJÖ

Senaste etappen i detta långsiktiga projekt är omvandlingen av Östra magasinet till restaurang och konferenslokaler. Magasinet från 1804 skadades i en brand 1826 och fick vid reparationen 1833 gjutna lerväggar i första våningen och lerstensväggar

i andra våningen. Idag har övervåningen förvandlats till en konferenssal, utrustad med såväl hiss som modern uppvärmning och ljus- och ljudteknik utan att störa det forna spannmålmagasinet enkla materialitet och stämning. I bottenvåningen – en gång maltbod, hugghus och vagnsbod – har ett golv återskapats genom frejdigt experimenterande med traditionella metoder och material: lokal lera blandad med halm, lin, häst- och kospilling. Resultatet är ett restauranggolv som är ekologiskt, mjukt att gå på och som känns mycket genuint.

REKONSTRUKTION I SAKTA MAK

Med hjälp av bland annat Skånska rekognosceringskartan från 1812–20 har trädgården rekonstruerats och är idag ett

ekologiskt mönsterprojekt. Upprustning av den engelska parken pågår med återskapad damm, rekonstruerade broar och paviljonger som ska återuppföras. En ny uppfartsväg med nyplanterade alléträd har anlagts. Att skynda långsamt är motot när man steg för steg forskar fram riktiga och hållbara åtgärder för anläggningens olika delar.

Det är juryns förhoppning att årets pris ska inspirera till efterföljd runtom i Sverige vad gäller bevarande och upprustande av till synes förlorade anläggningar.

Jury genom

Thomas Hellquist, arkitekt SAR/MSA

En vacker lokal är en bra affär

Det finns lediga kontorslokaler i några av Sveriges länsresidens. Här kan du och din organisation förbättra er position och ge inspiration till både anställda och kunder. Kom och titta på de vackra lokalerna – tillsammans hittar vi en lösning som passar er.

Nu finns det möjlighet att hyra centralt belägna kontor av Statens fastighetsverk (SFV) på länsresidensen i Gävle, Kristianstad, Uppsala, Visby, Växjö och Östersund. Läs mer på www.sfv.se/ledigalokaler eller www.lokalnytt.se.

Prenumerera på Kulturvärden. Mot en expeditions- och portoavgift på 140 kronor får du fyra nummer av Kulturvärden. Ring 08-696 70 00 och beställ din prenumeration.